

Branko Tošović (Graz)

Mustafa Madžar

U radu se daje analiza centralne pripovijetke Iva Andrića iz gračkog perioda – Mustafa Madžar. Rad se sastoji iz nekoliko dijelova. U prvom se govori o postupku retrospekcije, u drugom o osnovnim karakteristikama ličnosti glavnog junaka, u trećem o istorijskoj pozadini događaja koji se opisuju. Poseban dio posvećen je odnosu između Andrićeve doktorske disertacije odbranjene u Gracu 1924. godine i ovog umjetničkog teksta.

0. Najpoznatija pripovijetka gračkog opusa je svakako Mustafa Madžar.¹ Ona je objavljena 1. januara 1923. godine u Srpskom književnom glasniku i napisana ijekavicom. Zbivanja se dešavaju u prostoru koji omeđuje Doboj, Banjaluka i Sarajevo. Radnja započinje u Dobouju u kome mještani očekuju Mustafu Madžara kao najvećeg junaka iz banjalučkog boja („Ovo je četvrti dan da Doboj šenluči i slavi pobjedu nad Austrijancima kod Banjaluke. Likovala je sva Bosna, ali Doboj naročito, jer je njihov mještanin Mustafa Madžar bio najveći junak u banjalučkom boju.“). Umjesto heroja pred njima se pojavio čovjek „pognut i nekud malen (jer u pričanjima i očekivanju bijaše porastao).“ On je bio „vas savijen, mrk i umotan, više je ličio na pobožna i učena putnika nego na Mustafu Madžara o kom se toliko pričalo i pjevalo“.

1. Ivo Andrić koristi u pripovijedanju retrospekciju. Prvi put Andrić primjenjuje taj postupak nakon scene u kojoj je glavni junak, ignorišući masu i njena očekivanja projahao kroz gužvu, vrevu i klicanje, ne osvrnuvši se i ne rekavši nikom ništa. Pisac je na ovom mjestu osjetio potrebu da objasni zašto je glavni junak takav, zašto se okrenuo masi ne prozborivši u trenutku slavlja ni riječi. Retrospekcija počinje konstatacijom da je to već treći put kako se Mustafa Madžar vraća u rodni kraj. U toj prvoj vremenskoj ekskurziji nalazimo neke važne elemente za razumijevanje ličnosti glavnog junaka i njegovo čudno ponašanje. Mustafa Madžar je u 15. godini ostao bez oca.² Drugi elemenat ukazuje

¹ To ističu i drugi kritičari (Palavestra 1992: 97), Džadžić 1957: 271 itd.

² „Mustafa je bio izdanak pozno u islam prevedene, naglo u Bosnu presađene i brzo oronule porodice mađarskih poturčenjaka. Andrić ga je već time odvojio od Bosne, gde je oduvek bilo zlića i ukoljica, ali su za pojavu tako izbezumljenih ličnosti morali postojati posebni razlozi. Ako je pripao Bosni i njenoj imaginarnoj istoriji, Mustafa Madžar je tamo dospao kao jedan od onih tuđina koji su pokušavali, u većini slučajeva s malo uspeha, da se u njoj zadrže sa svojim izdancima. Ali, oni su u Bosnu prenosili sliku Levanta i njegovih naravi, i često u njoj stvarali iluziju istočnjačkog života. I to je bio razlog – ne samo među došljacima nego i kod domaćih ljudi – čestih sukoba sa sredinom, trošenja i propadanja pojedinaca i osipanja porodica, pojave onih koji su, hrleći za svojim strastima i ka lepšim svetovima, kao uzaludnici konačno zastali na stranici Andrićevih dela. Mustafa Madžar, više od toga, deluje na tim stranama kao čovek išćupanog korena“ (Samardžić 1981: 276).

na to da se radi o složenom karakteru: ovaj je veliki ratnik četiri godine („posne i teške“) proveo u sarajevskoj medresi. Kada se vratio u Doboj, nije se ni s kim družio, već bi po danu čitao knjige kod hodže, a noću svirao u zurlu. Ljubav prema knjizi i muzici, s jedne strane, i ratovanje pojačavaju kontrast ove ličnosti. Retrospekciju Andrić nastavlja predstavljanjem šestogodišnjeg vojevanja Mustafe Madžara u Rusiji. U tome je pisac vrlo štur i kao da se pravda za to konstatacijom da se o njemu „dugo ne ču ništa“. Andrić je ovdje nastojao da potencira izuzetnu složenost ličnosti glavnog junaka, koja će izazvati sve naredne teške događaje. Kada je stigao u Doboj, zapažao se vidljiv kontrast između onoga kako je bio obučen i kako se ponašao: „Bio je odjeven kao Stambolija, široko i bogato.“, međutim u licu blijed i mršav. Nije imao osmijeha na licu, niti je htio da priča o Stambolu i ratovima te tako nije mogao da zadovolji znatiželju mase. Na ovome mjestu pojavljuje se ono što će se stalno provlačiti kroz pripovijetku: preplitanje sna i jave.³ U daljem izlaganju Andrić pokazuje kako se ovaj slavni junak po noći muči zbog nesanice i slika koje mu u nemirnim snovima dolaze. Pisac ne želi da otkrije o čemu se zapravo radi i nastavlja retrospekciju vojevanjem Mustafe Madžara po Slavoniji i Mađarskoj. Ona se završava opisom podviga Mustafe Madžara u bici kod Banjaluke, kada je ispoljio ratničko lukavstvo i napao Austrijance tamo gdje niko nije očekivao (preko splavova). Ovdje se pojavljuje dvojna retrospekcija, tačnije retrospekcija u retrospekciji: u vraćanju na događaj oko Banjaluke Andrić se vraća na događaje u Rusiji. Pisac naime osjeća potrebu da čitaocu najzad objasni neke razloge zbog kojih se Mustafa Madžar tako čudno ponaša: nesanica i težak san dolaze velikim dijelom zbog onoga što je glavni junak činio u ratnim pohodima. Posebno mjesto u tome zauzima silovanje četvoro djece u Krimu. Slike tog besramnog čina ga noću progone, budi se znojav, iskidan, bijesan.⁴ Ali pisac se ne zadržava

³ „San se stapa sa javom i obrazuje novu stvarnost ispunjenu užasom“ (Bandić 1981: 301). „U pripoveci 'Mustafa Madžar' [...] san se takođe javlja kao mistično predskazanje i deo pakla pred kojim nema ni praštanja ni ustuka [...] Svi ti košmari i snoviđenja razlikovali su se, međutim, od stvarnoga života u kome su se sumanutost i ludilo Mustafe Madžara jasno mogli da vide kao poremećeni i pomućeni, bolesni svet u kome je vanzemaljska jedino patnja čovekovoga potpunog otuđenja“ (Palavestra 1992: 97).

⁴ „Ponovljeni san o nasilju nad djecom predstavlja povezivanje seksualne nastranosti, sadizma i manijaštva, a poredbe djece sa ribama koje se izmiču otkrivaju psihoanalitičku simboliku“ (Rizvić 1995: 71). Scena sa djecom na Krimu predstavlja po Rizvićevom mišljenju primjer psihoanalitičnog sna i ključ za razumijevanje Madžareve potisnute traume, koje se on pokušava osloboditi krvlju i nasiljem, junaštvom, patološkim ubijanjem u svrhu morbidnog rasterećenja poremećenog duha. Petar Džadić daje ovakvo viđenje glavnog junaka: „Destruktivno-nekrofilaska priroda snevača pati i zbog nedovoljnosti sadističkog zadovoljenja – što silovane dečake nisu ispekli“ (Džadić 1996b: 290)

dugo na tome, već se vraća u Banjaluku. Dan se završava velikom pobjedom Mustafe Madžara, ali ne i njegovim mirom i oduševljenjem: ležeći pod šatorom činilo mu se da svaki damar buja i raste u beskraj. Ovdje dolazi do izrazite disharmonije: umjesto da se raduje svojim podvigom, velikom veselju i slavi koja ga očekuje on je potišten, utučen, neraspoložen ne samo zbog nesanice i snova koji ga muče nego i zbog onoga što ga okružuje: zbog vriske pljačkaša i leleka progonjenih. Na ovom mjestu glavni junak će izreći misao koja će postati lajtmotiv čitave pripovijetke: „Svijet je pun gada.“ Emocionalnu napetost Madžarevu Andrić ovako odslikava: „A krv u njemu samo što tka i raste. Svi damari biju. Sna nema.“ Andrić konstatuje da je Mustafa od tada potpuno izgubio san:

Od te noći san mu se posve ukrade; i onaj sat-dva pred zoru razoriše sve nova i nova snoviđenja. Neočekivano se, iz noći u noć, pojavljivahu već sasvim zaboravljeni, bezumno pomršeni, ulomci prošlog života. Ono što je bilo najgore kod tih snova, to je neka jeziva jasnost i oštrina kojom se isticao svaki pojedini lik i pokret, kao da svaki živi za sebe i ima neko naročito značenje. Poče da strepi od pomisli na noć. Ni sam sebi nije priznavao taj strah, ali on je rastao, mučio ga danju, razarao i samu pomisao na san, živio s njim, upijao mu se u živo meso i, tiši i tanji od svilena konca, svaki dan zasijecao dublje.⁵

Ova prva retrospekcija završava se konstatacijom: „Večeras je po treći put u svom čardaku“. Slijedi novi elemenat koji upotpunjuje mozaik ove teške i tragične ličnosti:

I, evo, i večeras, pošto je s gađenjem prošao kroz dobojske ulice i svjetinu koja je urlala i igrala, i pošto se oprostio s pratnjom, on je unezvijeren premjerao čardak, da su podnice škripale i pucale.

Riječ *svjetina* dolazi u formi nepravog upravnog govora, koji formalno pripada piscu a u stvari iza njega stoji sam junak. Andrić dalje pokazuje koliko je Mustafa Madžar napet i izgubljen. Dok se do kasno u noć njemu klicalo, on je hodao po sobi ne usuđujući se da sjedne. Ni knjige ni zurla nisu mogle da ga privuku. A san koji je zatim došao samo je pojačao košmar: pojava umrlog djeda Avdage izazvala je „nepodnošljivu tegobu i užas koji ga guše.“⁶ Tu noćnu moru u trenucima slavlja mase Andrić ovako opisuje:

⁵ Primjeri iz pripovijetke uzeti su iz Andrićevog Gralis-Korpusa na Univerzitetu u Gracu pa se zbog toga ne navode podaci o strani. Veći tekstualni isjecci daju se bez navodnika i u bloku.

⁶ Priviđanje u snu umrlog djeda Radovan Samardžić tumači na sljedeći način: „Ovako naslikan, Avdaga Madžar podseća na *mudrog starca* – simbol iz takozvanih ‘velikih snova’ koji koriste mnogobrojne mitologeme vezane za život heroja’. Međutim, jedan detalj iz ovog sna može se dovesti u vezu istovremeno sa mitom o junaku, sa situacijom junaka iz bajke, odnosno sa individualnom sudbinom Mustafe Madžara.

Trza se. Premire od mraka u sobi, ali ne pali svjetla, nego nastavlja da hoda iako je vas u jezi kao u oklopu i ne osjeća nogu pod sobom. Nije smio nikako da se zaustavi. Morao je da se kreće, jer je jednako strepio od besanice kao i od snova, ako zaspi.

Mustafa shvata da je jedino rješenje, otići, tačnije pobjeći iz toga prostora.⁷ Ali kuda? Sjetio se druga Jusufagića iz Sarajeva pa riješi da se tamo uputi. „Ne može izdržati, nego osedla konja i iziđe iz Doboja, po tami i tih kao krivac.“

Avdaga Madžar, kao što se vidi, u Mustafinom snu 'sjedi' 'u kutu na sanduku'. Ako je, kako smo videli, Avdaga Madžar bio bogat, ako je iza sebe ostavio veliki imetak koji je Mustafin otac rasuo, onda ova slika podseća na mitsko čudovište ili na fantastičnu životinju iz bajki koja čuva blago da bi joj ga na kraju junak oteo. Sedeći 'na sanduku' — ostavi za blago, 'u kutu' 'pokrajnje sobe pune neke krteži i paučine', što asocira na kut pećine iz bajki, Avdaga Madžar kao da se buni što je posle njega u porodici pošlo sve naopako, što je prokockan njegov trud i što će se porodična loza 'sasušiti', jer put najmlađeg unuka, Mustafe, vodi strašnom kraju. To bi moglo biti, kako Andrić kaže, 'naročito značenje' njegove prisutnosti. I zato je Avdaga Madžar upravo animalno, podmuklo ljut, odnosno 'crven u licu'. Ovakva animalna srdžba može da objasni i njegovu ćutanje i nepomičnost, kao i 'nepodnošljivu tegobu i užas', koji potiču od njega i koji 'guše' Mustafu Madžara. Međutim, ovde posebno treba obratiti pažnju na činjenicu da Mustafa Madžar ne uspostavlja nikakvu govornu komunikaciju sa svojim 'djedom Avdagom'. Ako je izostanak ovakve komunikacije dosta česta ili čak redovna pojava u snovima, to ne znači da on u Andrićevoj noveli nema šire, simboličko značenje. Mustafa Madžar, naime, može da oseća 'nepodnošljivu tegobu i užas' i zato što ga očeva senka sprečava da uspostavi vezu sa linijom predaka, sa svojom pozitivnom tradicijom, koja bi mogla da ga osnaži, da mu pomogne da prebrodi strahote u koje je zapao. Bez te veze on je lišen dubljeg oslonca, on je iskorenjen" (Samardžić 1981: 286).

⁷ „Prema Andriću, dakle, Mustafa Madžar se, izgubivši sebe, odbio sasvim i od ljudi u trenu svoje najveće slave. Samo, to nije bio pustahiluk usled oholosti ni ostrvljenost nepobedivog gazije: bio je to kraj jedne ličnosti koja se već odala zlu i koju je urnebes bitke gotovo otreznio u stanju u kome se već nalazila. Svest je Mustafina sada stajala obrnuto: kratki snovi bili su mu jezivo jasni i oštri, i u njima je on živeo odlomcima svoje prošlosti; a život mu je postao kao san, u kome čoveka vode neke nepoznate i mračne sile koje su izvan njega. I hudi Andrićev junak više nije smeo da se zaustavi: 'Morao je da se kreće, jer je jednako strepio od besanice kao i od snova...'“ (Samardžić 1981: 273–274). Kritičar nastavlja: „Od ovoga časa pa do njegove smrti pratio je pisac Mustafu Madžara kao biće koga sve više, sa sve kraćim počincima i razvedravanjem svesti, spopadaju besi i telesni i duševni, sklupčani ujedno kao mora u kojoj ga nestaje; istovremeno je jadoliki junak u svojoj pizmi na sve oko sebe silazio, stepen po stepen, od silnika nad krštenom rajom do ubice, od sama zla, svojih Turaka [...]“ (Samardžić 1981: 273–274).

Sve što se dalje dešavalo na putu od Doboja do Sarajeva vodilo je ka tragediji i glavnog junaka i drugih ljudi: gdje god bi došao krv bi se prolila. U Sutjesci je pokušao da uđe u franjevački manastir, ali su fratri već doznali šta im prijeti pa su se pripremili i nisu otvarali. Mustafa Madžar, pospan, nezadovoljan i mrzovoljan samo je tražio i najmanji povod da se iskali. Kad mu se prolazeći pokraj groblja konj prepao od bijelog krsta, Mustafa upita dva fratra koji su se tu zatekli: „A ko vam daje da sadite ove rogove kraj puta, pa da mi se konj plaši?“ i sruči sav gnjev na njih. Prvo je naredio mlađem da veže starijeg, a zatim je jednog od njih teško ranio. Htio ih je odvesti u Sarajevo svome prijatelji i šaljivdžiji Jusufagića, ali ranjeni fratar nije mogao ići pa su se zaustavili u jednoj napuštenoj pojati. Tu je umornog Mustafu uhvatio san, koji je poremetio šapat fratar. Mustafa Madžar je opalio u ugao i krenuo dalje.⁸ Jahao je čitavu noć. Pred zoru je osjetio umor pa je legao. Odmah mu je došao san koji ga je „ostudenio“ i od koga je „vas protrnuo“: žena koju je on u jednom pohodu obeščastio pomaže hajducima (braći Latkovići) da ga u boju na Prljavi savladaju. Pisac nastavlja:

Videći da opet nije spavao nego kratak čas, i da više nema mirna sna ni pred zoru, jeknu od nemoćna bijesa, savi se i stade da bije glavom o zemlju. Tako se dugo bacao i režeći, vas zapjenjen, grizao crvenu kabanicu, dok se dizalo sunce, nad planinom, visokim nebom.

Zatim je produžio dalje. Prije ulaska u Sarajevo desiće se još nešto što će pokazati koliko je glavni junak posao opasan, okrutan i nepredvidljiv. On se zaustavio u Omerovom hanu. Njegova mrzovolja, beskompromisnost po cijenu konflikta u kome se glava može izgubiti dolazila je i zbog onoga što se noću redovno javljalo: mućan, nepodnošljiv san. Eto i tada u hanu su ga progonila djeca sa Krima. Opet se probudio u znoju i tegobama. Tu je noć proveo sa Abduselambegom iz Čatića. Ovaj susret je pokazao da glavni junak ima i pozitivnih osobina: nije volio lažno hvalisanje. A Abduselambeg se hvalio svim i svačim, posebno vojničkim podvizima, čak i u boju kod Banjaluke. Mustafa ga prvo nije prekidao, ali kada je pretjerao, samo je izazivački upitao o ovom posljednjem: „Pa zar se ispod jorgana moglo da vidi?“. Pri tome je osjećao neko posebno zadovoljstvo: „Mustafi su sjale i igrale oči“. Ali kada je beg nastavio hvalisanje, Mustafa nije mogao a da ne kaže: „E, mnogo lažeš.“. Ovaj je potegao nož, ali je iskusni ratnik bio spreman pa je opalio, pogodio cilj i onda napustio han.⁹ Jahao je šumom čitavu noć.¹⁰ Kad je najzad stigao na Goricu, bila je zora.

⁸ „Razveselio ga je izgled manastira Sutjeske, koji se sav zatvorio i ućutao od straha pred njim [...] Mustafa Madžar je tada sam glasno priznao dokle je, kao odmetnik, dogurao, jer on se 'odvalio kao stijena niza stranu, pa nit mu treba sna ni hljeba, nit priznaje zakona'“ (Samardžić 1981: 273–274).

⁹ Slavko Leovac ovako tumači tu scenu: „U obračunu Mustafe sa Abduselambegom, 'brbljivcem i hvališom', 'plitke pameti', u borbi sa gomilom, kasnije, dolaze do

U prvoj mahali „zaustavi konja pred jednom kahvom, gdje su na širokoj i zelenoj meraji, kraj groblja i česme, već sjedili neki Turci i srkali kavu“. Njegov izgled i pogled izazivali su strah.

Zgužvan, kaljav, nesigurno stupa kroz pomrčinu koja mu je na očima. Sagleda lica oko sebe, pa onda ih najednom nestane, da se opet za tren ukažu, umnožena i isprevrtana. Sjede.

Ovdje pisac prekida pripovijedanje i pravi drugu retrospekciju: on objašnjava kako je u to vrijeme sultanov izaslanik, kul-ćehaja, Lutfibeg bio strah i trepet u Sarajevu.

Poslije mnogih i dugih ratova, bijaše se namnožilo besposlenjaka i pijanica, koji su po Sarajevu i ostaloj Bosni otimali, ubijali i činili nasilja svake vrste. Kad u Stambolu dodijaše žalbe, sultan posla ovog svog naročitog izaslanika s neograničenom vlašću. Taj visoki čovjek, što je prolazio ulicama kao kakav isposnik, blijed, pognut, oborenih tankih brkova, bijaše neumoljiv, svirep i brz. Nikad se nije osjetila tolika strogost vlasti. Koga god uhvati pijana ili besposlena, ili koga mu prokažu kao ubicu ili otimača, on ga baci u Žutu tabiju, gdje su njegovi dželati Anadolci davili tvrdim gajtanima sve redom, bez ispita i istrage. Bilo je dana kad je udavljeno po šezdeset zlikovaca za jednu noć. Raja se radovala. Turci počеше da mrmljaju na njegovu strogost. Ali on uhvati i udavi dvojicu sarajskih dućandžija, koji su ga javno ogovarali, prije nego što se iko mogao za njih zauzeti. Na ulicama su se vidali leševi onih koji su poginuli braneći se, u pijanstvu ili gnjevu, od ćehajinih

punog izražaja ti esencijalni pokreti koji zbijaju u sebi mnoge zlokobne pokrete. Andrić je izvanredno pripremio te završne činove obračuna. Lice i oči, a ne sami pokreti tela sugerišu opasnost i strah. Na primer, kada beg izroni iz lagarija i nađe se odjednom blizu opasnog čoveka: ‘Sasvim blizu vidi dva nejednaka, zakrvavljena i opasno svijetla Mustafina oka i mrtvačko žuto lice iznad crne brade. I uvrijedi se i prepade’. [...] U opisu samog obračuna Andrić je veoma lapidaran, gotovo škrt, s željom da sve pokrete sabije u jednostavne rečenice u kojima dominira glagol“ (Leovac 1979: 53–54). Velibor Gligorić konstatuje da Muždar „ubija Abduselambega duhovito, elegantno i čisto kao da dobija partiju šaha“ (Gligorić 1959: 106).

¹⁰ „[...] u prikazima Mustafinog bežanja od drugih i od sebe samog, glagoli se šire u vizije detinjeg straha i u užasne slike čoveka koji klizi u ludilo, kao kada pisac prikazuje Mustafino putovanje kroz šumu, među mnogim pretećim senama drveća i uznemirene svesti“ (Leovac 1979: 54).

pandura. Sve se ispuni strahom. Krv se vidala svuda. Nikad nije bilo lakše poginuti.¹¹

Mustafa je slušao i kroz maglu razabario šta govore Turci o ćehajinoj strogosti. „Kroz huk krvi u ušima sluša njihove razgovore, ali teško dovodi u vezu pojedine riječi.“ Ali kada je jedan od njih rekao „Naši ginu, a krštenog gada se nakotilo, kraja mu nema.“, glavni junak je osjetio da to ima veze sa njegovom mišlju (koju je pisac pretvorio u lajtmotiv) i uputio posljednji izazov okolini – ovog puta svima u kafani (kahvi) riječima: „I krštenog i nekrštenog: svijet je pun gada.“ Pretpostavljajući i predosjećajući šta slijedi, izvukao je sablju. Na njega su navalili, ali je uspio da se izvuče. Ovdje dolazi lijepo psihološko nijansiranje mase koja djeluje stihijski i koju Andrić naziva ruljom:

Mnogi nisu ni znali zašto ga gone, ali rulja za njim je rasla. Iz kapija su izljetali sve novi i pridruživali im se. Sa ćepenaka su ih dučandžije hrabrile i bacale se na njega nanulama i kantarskim jajima.

Kada se primakao zelenom groblju na Čekrklinici, jedan Cigan je bacio na njega komad starog gvožđa i na mjestu ga ubio. Ta posljednja scena na Kovačima data je kratko i snažno:

Krupna zvijezda preleće preko mračna i uska neba, a za njom se osuše sitnije. Učas zgasnu i posljednja. Mrak i tvrdo. Tvrdo. To je bilo posljednje što je osjetio.

Završetak života Mustafe Madžara dolazi u formi apsurda: legendarnog junaka ubija neki tamo Ciganin običnim komadom željeza. Hrabri, neustrašivi ratnik je „bedno i smešno završio“, neslavno je otišao na onaj svijet „ratnik potukač koji je obišao mnoga bojišta, od Slavonije do ruskih ravnica, najveći junak banjalučkog boja, ljuta ukoljica bez stanke i pokoja, ponos rodnog Doboja“ (Samardžić 1981: 373). I u tome se slažu svi kritičari, naravno sa različitim nijansiranjem stavova: **1.** „Silnoga Mustafu Madžara, od koga su drhtale carske vojske, i koji je sam osvajao gradove, ubije Ciganin ispod čerge, bacivši se za njim komadom staroga gvožđa“ (Bogdanović 1962: 34). **2.** „I, doživjevši krajnje poniženje i torturu mase, deformisan i iznakažen [...] sa saznanjem da,

¹¹ U vezi sa ovim dijelom pripovijedanja Radovan Samardžić ističe: „Da bi prikazao podneblje u Sarajevu, u kome je za njegovog junaka smrt jedina izvesnost, Andrić je ceo jedan štedar odeljak posvetio kulćehaji Lutfibegu koji, sa ovlašćenjima dobijenim u Stambolu, čisti grad od ukoljica, besposlenjaka, pijanica i nasilnika svake vrste“ (Samardžić 1981: 278). Kritičar, međutim, dodaje da je ovaj podatak, suprotan poznatim činjenicama o Ali-pašinoj upravi i prilikama u Bosni u vrijeme banjalučkog boja, odnosno da hronološki ne odgovara istorijskim činjenicama. „Istraga sarajevskih jaramaza, u Andrićevoj priči, ipak nije istorijski netačna, jedino što se ona, prema oдавno poznatom Bašeskijinom letopisu, desila nekoliko decenija kasnije“ (Samardžić 1981: 278).

je 'svijet pun gada', Mustafa Madžar gine od komada 'starog gvožđa' što ga je bacio neki Ciganin" (Vučković 1974: 191–192). 3. „Prevladava gorko ironično osećanje junačkog sveta, koje se, konačno, zgušnjava u slici Mustafinog apsurdnog završetka" (Leovac 1979: 55). 4. „Čovek čija se ličnost vremenom rastočila, pa mu se grozna java obrnula u san i nigde počinka nije imao, Mustafa Madžar je napokon otpao ne samo od sebe i od svega ljudskog u ljudima nego, što je najgore, i od sultana i sveta pravovernih nad kojima je ovaj stajao. Preostalo mu je još to da bedno i smešno završi [...]" (Samardžić 1981: 273). Kontrast između junačkih pobjeda i nejunačke smrti predstavlja svojevrstu ironiju, o čemu piše Slavko Leovac: „Sve više dolazi do izraza ironično viđenje kontrasta: nejunačkog, banalnog života i – junačkog, ostrvljenog, očajničkog života" (Leovac 1979: 55). Postoji i drugi kontrast: onaj koji je druge gonio sad je onaj koga drugi gone, odnosno: „Od čoveka koji je gonio, biva sve više progonjen čovek: izgnan u samoću, u očajanje i gnev, a onda, besnog i očajnog, gone ga mahalom kao psa [...]" (Leovac 1979: 54–55). I ako se o nekom trijumfu može govoriti, onda je to trijumf pustoši: „Taj poslednji trijumf senzacije upozorava na večni trijumf pustoši – kod ovakvih kao što je Mustafa Madžar, kod kojih su senzacije intenzivne, dominantne i granične svojim opasnim pretnjama" (Leovac 1979: 54–55). U svemu tome neki kritičari nalaze ili potenciraju pišćevu porugu, podsmehivanje, recimo: „Pisac je doveo svoga žalosnog junaka do njegovog skončanja, tu ga razgolitio, prikazao ga bez junačke odore i gotovo mu se podsmehnuo" (Samardžić 1981: 273). „Ta sitna, jedna smrt ovde je čitav jedan simbol. Smrt je ružna u ovim pripovetkama. Ona je jedan nelogičan, nedostojan završetak, jedna krajnja poruga htenjima i poletima, voljama, snagama, vrednostima" (Bogdanović 1962: 34).

2. Iz Andrićevog pripovijedanja mogu se izdvojiti osnovne karakteristike ličnosti glavnog junaka. Odnos pozitivnog i negativnog u njemu nije nimalo izbalansiran, jer potpuno preovladavaju negativne crte. U kritičkom osvjetljavanju ovog lika rijetko ko pomene nešto dobro, pohvalno. A toga ima, jer nijedan čovjek ne može biti samo loš. Iz Andrićeva pripovijedanja vidi se da je Mustafa Madžar bio iskusan ratnik, hrabar, čak neustrašiv, da nije volio laž, hvalisanje, da je bio bez dlake na jeziku, otvoren u izražavanju misli (bez obzira na to bio ili ne u pravu, išlo to njemu u korist ili ne), da je volio knjigu i muziku. U pokušaju da razjasni i nađe pozitivne elemente najviše se među kritičarima izdvaja Miloslav Šutić. On se koncentriše na junaštvo Mustafe Madžara i nastoji da objasni kako je ono nastalo (Šutić 1981: 283–285). Ovaj kritičar smatra da Mustafa Madžar posjeduje one osobine koje se u kontekstu mita smatraju dispozicijom jedne ličnosti da postane junak, kao što su izdvajanje i izuzetnost:

„To je, najpre, njegovo i z d v a j a n j e i z m a s e , a zatim njegova u određenom smislu i z u z e t n o s t . Prvo se očituje u njegovoj težnji za usamljenošću, a drugo u njegovoj intenzivnoj vezanosti za umetnost,

i to ne samo u vidu pasivnog predavanja već i u smislu aktivnog bavljenja tom umetnošću: Mustafa Madžar, naime, u ranoj mladosti, kako kaže Andrić, 'po danu bi čitao knjige... a noću bi svirao dugo u zurnu ...' Međutim, ako pažljivije pogledamo ovakvu dispoziciju Andrićeve ličnosti, uočićemo da ona u sebi istovremeno nosi klicu budućeg sve drastičnijeg demantovanja uloge mitskog junaka" (Šutić 1981: 283).

Šutić ukazuje na Mustafinu ambicioznu duhovnu aktivnost, koja „očigledno“ upućuje na kompleksnost psihe.

Postoji još nešto što odlikuje glavnog junaka i što će u mnogome doprinijeti njegovoj tragediji: on je imao „izrazito osećajnu prirodu, na kojoj životne okolnosti uvek ostavljaju dublje tragove i u kojoj povrede iz rane mladosti kasnije, pogotovo kada su kao u ovom slučaju u pitanju ratne strahote, lakše evoluiraju u ozbiljne traume“ (Šutić 1981: 284). S druge strane, životne okolnosti su takođe uslovile Madžarovu izuzetnost: „[...] on je rano napušten od svih, verski asketizam mu je iznuđen (zato je kasnije, kako pisac kaže, 'prezirao hodže'), a predavanje umetnosti, koliko god da može biti urođeno, isto toliko može da bude uslovljeno objektivnim okolnostima“ (Šutić 1981: 284). Na to da Mustafa Madžar postane izraziti negativac uticalo je i ono na šta on nije mogao uticati, a to je, kako reče Šutić, Andrić upravo dovoljno naglasio – naglasio je nepovoljne životne okolnosti koje su ličnosti Mustafe Madžara mogle da nanesu „žestoke emotivne udarce“ (Šutić 1981: 284).

„Tako, Mustafa rano gubi oslonac u porodici – patrijarhalnoj porodici koja je osećajnim ličnostima najbolje utočište: u petnaestoj godini otac mu umire, brat mu se ženi, da bi ga zatim poslali u Sarajevo da kroz četiri 'posne godine' uči medresu. Što se pak tiče imovine, od bogatog 'djeda Avdage Madžara' nasledio je samo 'nešto mršavih kmetova', ostalo je otac propio i rasuo, i jedan 'pognuti čardak ponad vode' – mesto njegovih boravaka posle bitaka i junačkih podviga, mesto koje očigledno upućuje na arhetipske obrasce – slike izolovanih građevina (zamkova) za koje se u predanjima vezuju tajanstvena zbivanja“ (Šutić 1981: 282).

Mustafa Madžar podsjeća na „mladeg brata iz bajki (mladeg očigledno zato što mu se, kako smo pomenuli, kad je imao petnaest godina brat oženio) koji trpi uvrede i poniženja“ (Šutić 1981: 284).

Kod drugih kritičara takođe nalazimo ocjene koje ukazuju i na vrline ovog junaka, istina obično samo na početku i usput da bi zatim uslijedilo sasvim drugo. Milan Bogdanović izdvaja jedan takav momenat u ličnosti Mustafe Madžara – nadmoćnost (naročito drski i gordi odnos prema životu) i sigurnost, koja ga skoro čini uzvišenim:

„Nadmoćni su kad su u akciji, kao Mustafa Madžar, koji je legendarno hrabar i silan, a nadmoćni su, kao Alija Đerzelez, samo u svome pouz-

danom samouverenju da su veliki i izuzetni, ili kao Veli-paša, svojom hladnom i uzdignutom mirnoćom. Ali su naročito nadmoćni jednim svojim gordim i drskim stavom prema životu. U njima, koji su od stare loze, sa teškim nasleđstvom iskustava, zasićeni i umorni u biću, ima nešto duhovno tako sigurno, da ih skoro čini uzvišenim. Andrić kao da je hteo da ih stvori elementarno doraslima da se odupru životu jednim stavom koji je sav u necenjenju i preziranju života“ (Bogdanović 1962: 34).

Mustafa Madžar i neki drugi Andrićevi junaci su „podignuti iznimnom moći ličnosti i akcije do višeg stepena čoveka, do junaka, do neke vrste heroja“ (Bogdanović 1962: 65). Petar Džadžić na jednom mjestu kaže da je on „hrabri sabljaš koji juriša na čitavu vojsku“ (Džadžić 1957: 149). Muharem Pervić zapaža kod junaka tipa Mustafe Madžara neke težnje navije i pri tome se poziva na Bogdanovića: „Otuda svi oni, 'od poslednjeg Ćorkana do prvog Mustafe Madžara imaju neke težnje navije, neke veće ili velike želje, neke čudne, plahovite i pomamne nemire, jedno otimanje' (Milan Bogdanović) [...]“ (Pervić 1962: 235). Miloš Bandić naziva Mustafu Madžara neustrašivim delijom koga je privlačila muzika (Bandić 1963: 111–112). Za Leovca on je junak po tome što se okrenuo protiv svih, „celim svojim bićem, svim damarima“ (Leovac 1979: 48–49). Mustafa Madžar je za Iva Vidana „silni ratnik“ (Vidan 1979: 528). Velibor Gligorić piše: „On na neki viši način posmatra i vezuje stvari, ima momenata stresanja i straha, on jedini u seriji njemu sličnih Andrićevih junaka diže se do značajnog, i konsekvantno sve jačeg unutrašnjeg gađenja [...]“ (Gligorić 1959: 106).

U svojoj zoni između pluseva i minusa nalazi se junakova odbojnost prema hodžama i ljekarima („hodže prezire, ljekarima ne vjeruje“).

Ne bi se i neke druge osobine mogle isključivo svrstati u vrline ili u mane. To se, prije svega, odnosi, na ćutljivost, usamljenost pa i nekomunikativnost, budući da one u principu ne impliciraju odmah nešto loše (druga je stvar sam uzrok). Ove karakteristike neki kritičari izvlače kao dominantu, pri čemu se najviše izdvaja Slavko Leovac. On više od svih potencira i analizira duhovnu samoću glavnog junaka. Ovaj kritičar ističe da je Andrića izvjesno vrijeme veoma zanimala problematika egzistencijalne i duhovne samoće ljudi od vlasti i moći ili čak problematika usamljenog duhovnog savršenstva (Leovac 1979: 48–49). „Pripovetka *Mustafa Madžar* [...] harmonično i koherentno otkriva jednu tragičnu samotničku egzistenciju“ (Leovac 1979: 48–49). Kritičar dodaje da Andrić ne odgovara diskurzivno jasno na pitanje koje se postavlja poslije nekih njegovih pripovedaka da li su ljudi osuđeni na esencijalnu samoću.

„Jer, pored toga što je samoća očajni 'vapaj', ona je odraz straha, tesko-be, zbog potpune nesigurnosti i neizvesnosti. Ali, sve što je kazivao kao mislilac, govorio je ipak kao pesnik i čovek opsednut svojim iskustvima

koja su se menjala i preobražavala. Zbog toga, takođe, samo u nekim određenim pripovetkama primećujemo da su junaci, glavne ličnosti, opsednuti samoćom i gotovo osuđeni da u njoj, kao u nekom azilu, muku muče sa svojom egzistencijom, svojim senzacijama, strastima i mislima. U ljudima od vlasti, ili, bolje, koji su iskusili opasnosti vlasti i snage, Andrić je posmatrao te vapaje i strahove, te nesigurnosti i to gubljenje veza sa životom“ (Leovac 1979: 49).

Zatim Leovac konstatuje da je Mustafa Madžar odavno usamljen i da su njegova noćna mučenja i mučna snoviđenja proistekla iz grdnih nevolja i zločina što ih je u bijesu učinio. „To ga je spustilo u veliku samoću i gnevno očajanje. Sve više tone u samotničko stanje koje je možda i najgore, jer je na granici svesti i ludila gde se čovek razjeda očajničkim žudnjama da izbegne najgore: ludilo, nove i teže besove, smrt“ (Leovac 1979: 48). Leovac zapaža da su u nekim pripovetkama glavni junaci Turci, i to relativno čuveni Turci, koje veže isti problem – usamljenost.

„U Andrićevim delima nalazimo mnoge samotnike, ali, čini nam se, svi drugi nisu tako tragično samotni kao što su Turci u nekim njegovim pripovetkama. U pripovetkama oni su pripovedački izdvojeni više nego što su to Turci ili neki Muslimani u njegovim većim proznim celinama“ (Leovac 1979: 48).

Crtu usamljenosti neki svode kao nekomunikativnost glavnog junaka. Tako Jan Vježbicki potencira narušavanje komunikacijske sposobnosti:

„I kad na lestvici sistema pođemo za jedan stepen više, naići ćemo na one slučajeve, u kojima doduše nema mahnitosti i bunila, ali gde dolazi do različitog sužavanja, izvitoperenja i narušavanja čovekovih komunikacijskih sposobnosti. Ponekad je to i ludilo, ali ne više ono Madžarovo ili Derzelezovo mahnitanje, nego neko ugladenije, 'građansko' ludilo ili tek poneki simptom takvog stanja“ (Vježbicki 1981: 151–152). „Ograničenja onoga što se vidi mogu biti različita. Bilo je već reči o poremećenoj komunikacijskoj homeostazi primaoca (obnevidelost Mustafe Madžara), a ti poremećaji mogu se opet razlikovati – od sasvim neznatnih, kada subjektu nešto smeta da dobro vidi, do skoro potpuno zaslepljenosti“ (Vježbicki 1981: 155).

Za Mustafu Madžara kaže Petar Džadžić da liči na Bajronove samotnike i pirate koji prkose svijetu „punom gada“ (Džadžić 1996b: 286). Samoću, tačnije težnju za usamljenošću, kod Mustafe Madžara zapaža i Miloslav Šutić (Šutić 1981: 282). Karlo Ostojić ukazuje da je glavni junak usamljen i nesrećan, gonjen i udaran sa svih strana (Ostojić 1962: 162).

Negativne osobine Mustafe Madžara očito preovlađuju i predstavljaju ono čime će se pripovjedač najviše pozabaviti i što će izvući u prvi plan. Glavni junak je surov zbog svoje nesanice i nezadovoljstva, konfliktnan, spreman na

sukob, pun mržnje, inadžija (suprotstavlja se bez obzira na posljedice), dezorijentisan. Ni izgled mu nije bolji: malen, poguren sa nejednakim očima, brz izgrizen i kraći, ćelav. U ocjeni ovih njegovih osobina zapaža se izvjesna gradacija. Jedni kritičari su suzdržaniji, a drugi veoma izričiti i oštri na riječima. Najžešća osuda dolazi od strane Petra Džadžića i Radovana Vučkovića. Petar Džadžić konstatuje da su u slučaju Mustafe Madžara i nekih drugih na „radu krvoloci“ (Džadžić 1996: 316). Za njega ova ličnost dolazi „s jednom novom vrstom unutrašnje groze, koja je više bolest ‘duše’, surovi nemir praćen strahom, torturom nesna, osećanjem krivice i greha“ (Džadžić 1996: 316).

„Mustafa Madžar, i sam takav krvnik, opsednut je iskonskom morom, mukom duše, nevidljivim unutrašnjim glodarom od koga se strada tiho i u sebi, nevidljivo za svet. Ovaj krvolok¹² prožet je strepnjom; on mira nema od demona koji s njim opšti iz noći u noć. Osećanje egzistencijalne nelagodnosti dobija ovom pričom zreo oblik, a Madžar ide u u čelo Andrićevih likova sadističko-nekrofilskog usmerenja“ (Džadžić 1996b: 316–317)

Ovaj kritičar zapaža još dva elementa kod glavnog junaka – strah i gađenje. Za prvi kaže da je rastao, mučio ga danju, razarao i pomisao na san, živio s njim, upijao mu se u živo meso, i, tiši i tanji od svilena konca, svaki dan zasijecao dublje, a za drugi da izvire sa krvološtvom iz tog straha. I tu simbiozu Džadžić pretvara u tročlani pojam „strah-krivica-greh“. Osjećanje straha i krivice Džadžić dovodi u vezi sa junakovim djetinjstvom (Džadžić 1957: 120).

Za Radovana Vučkovića Mustafa Madžar je „krvnik i koljač iz osećanja morbidne unutarne groze“ (Vučković 1974: 187). Kritičar tvrdi da ovaj tekst (uz još jedan – Za logorovanja) predstavlja početak Andrićevog pripovjedačkog rada o krvolocima i stravi morbidnih i izvitoperenih nagona i da tu pozitivnog rešenja nema. Vučković konstatuje da se ovdje pripovedački analizira individualni patološki kompleks „učenih“ ljudi Istoka zavijenih u tajanstveni ogrtač mraka i nejasne prošlosti.¹³ Pri tome Andrić ne otvara neku perspektivu za njihov životni put: on se završava „slepo u zločinu ili smrti“. Po njegovom mišljenju Mustafa Madžar nosi u svome biću mračni pečat bolesti i egzistencijalne strepnje „od koje nema leka“. Ova pripovijetka je, nastavlja Vučković, produžetak demitizacije apsoluta herojstva, ali totalno destruktivne u svojoj isključivosti kad je jedini izlaz smrt.

¹² Na drugom mjestu Džadžić će upotrijebiti izraz *krvolok iz očaja* (Džadžić 1996: 272). Za glavnog junaka će opet reći da je pervezni degenerik koji ostvaruje sladostrašće u krvi, ratnik bolesne „duše“, sa simptomima unutrašnje groze, straha, osećanja krivice i gneva (Džadžić 1996: 316).

¹³ Kod Petra Džadžića nalazimo sintagmu „učeni krvnik“ (Džadžić 1996b: 268).

„Pozadina njegove ‘junačke maske’, koju vidi pobedom opijena svetina, daleko je strašnija i brutalnija, u nemogućoj ekskluzivnosti, nego Đerzelezova. U trenucima besanice i unutrašnjih mora Madžar se pretvara u ‘sklupčano tijelo pod tamom kao nijemim žrvnjem’ i po njemu stane ‘svuda da se širi strah kao hladno strujanje’. Ta mora najstrašnija je u momentima kad bi trebalo najviše da se raduje: ‘iza pobjeda’ on je ‘pritiskivao dlanove i grudi o travu, jer mu se činilo da mu svaki mišić buja i raste u beskraj i hoće da ga ostavi’. Zbog toga njegova životna putanja nema ‘treće dimenzije’, koja bi se završila nadom i saznanjem da ‘valja putovati’. Od uzvišenja on se survava u provaliju. I takav Madžar zaista podseća na čoveka ‘koji se odvalio kao stijena niza stranu, pa nit mu treba sna ni hljeba, nit priznaje zakona’“ (Vučković 1974: 191–192).

Kao Petar Džadžić i Muharem Pervić izdvaja kod Mustafe Madžara osjećanje straha i krivice:

„Beznažno i neizvesno sutra hipertrofira u Andrićevim ličnostima osećanje straha i krivice i drži ih u stanju stalnog usijanja i euforije [...] otuda kod njih ono varljivo stanje ljubavi i mržnje koja vodi neobjašnjivom i mutnom zločinjenju. Naidu tako na njih slutnje drugih predela i nekog drugog života, neko skupno ‘ludilo i bijes koji se javlja pokatkad u izdvojenim i učmalim sredinama, kad same sebi postaju velika nepoznanica’“ (Pervić 1962: 224).

Ovaj kritičar potencira osjećanje gađenja kod glavnog junaka: „Kao da su u toj noći prisutne seni onog duševno obolelog Mustafe Madžara, koji se zgadio i nad sobom i nad životom i svetom [...]“ (Pervić 1962: 235). Pervić nalazi u glavnom junaku i osvetničko samouništavanje: „Ali ne saglasimo li se sa ovim ‘razumom vasiona’, ne prihvatimo li svet kao svet istorije, a slobodu kao slobodu ograničavanja, onda ga ne možemo prihvatiti nikako; onda sloboda postaje što i samovolja, hrabrost fatalnost, vreme tobogan niz koji se valja survati, a uživanje u svetu osvetničko samouništavanje koje senči ‘otrovane’ duše Mehmeda Biogradlije, Mustafe Madžara ili Alije Đerzeleza“ (Pervić 1962: 219).

Po mišljenju Radovana Samardžića Mustafa Madžar je ostrvljen u zlu, a njegov put u ludilo i mrak opisan je vještom gradacijom, s naglašenim elementima jednog „možda“ više psihijatrijskog nego psihološkog utvrđivanja pojava svojstvenih bezumlju.

„Ivo Andrić se time pridružio onim piscima ekspresionističkog pokreta koji su, obrćući stvari na glavu, možda više preuzimali od prezrenog književnog naturalizma nego što su to i sami znali. Osećanje strepnje i straha, kojim je natopljena njegova pripovetka, jer se Mustafa Madžar pun užasa sunovraćuje u bezdan tame, mora podsetiti na one nemačke i nordijske dramske pisce, pripovedače i filozofe čijem su se uticaju,

suprotno racionalističkim savetima Bogdana Popovića, rado prepuštali pripadnici generacija bliskih Andrićevoj“ (Samardžić 1981: 271).

Isidora Sekulić smatra da je „skala Mustafe Madžara“ vrlo složena: degenerik, hipohondr, halucinator, poganac, životinja, krvolok, perverzni zločinac, strašna, složena, nevaljala i jedna osoba pred kojom čovjek drhti (Sekulić 1981: 54, 56). Milan Bogdanović konstatuje da Mustafa Madžar ima trenutke pomračenja uma, vizije gonjenja i da su to znaci bolesti, nasljednog opterećenja i denegeracije (Bogdanović 1981: 65). Miloslav Šutić zapaža da u trenutku kada se Mustafa Madžar definitivno formira kao junak – u toku samih junačkih podviga i poslije njih – nastupa njegovo potpuno psihičko rastrojstvo, nesposobnost vladanja nagonima, otvoren sukob sa okolinom i nezaustavljiva agresija na sve živo na svijetu, „bilo to pas, kokoš ili čovjek“ (Šutić 1981: 283). Mustafa Madžar dopijeva u mrak sopstvene psihe a zatim „roni dubinama svoje psihe onako kako junak putuje utrobom čudovišta“ (Šutić 1981: 285). Miloš Bandić smatra da je Mustafa Madžar „rođeni pacijent za psihijatra: nemiran je, nepokojan, loše spava i sanja, progone ga sećanja pretvorena u komplekse, bolesna, paranoidna ličnost koja se užasava sveta, i sebe – time što svoj užas, svoje gađenje ne može da potisne i sakrije, pa mu ono postaje kob“ (Bandić 1963: 111–112). Radovan Samardžić govori o „raspadanju čoveka koji je opčinjen zlom“ i konstatuje da o tome Andrić piše do onih pojedinosti koje kao da su preuzete iz nekog medicinskog priručnika (Samardžić 1981: 271). Nikola Kovač naziva junakove nemire demonskim (Kovač 1981: 541). Za Leovca Mustafu Madžara se nalazi u stanju očaja, on je „progonjen čovek“ (Leovac 1979: 54–55). Ivo Vidan ističe da je on bio nošen „valom povijesnih, imperijalnih gibanja, da bi svoju osobnu narav ispoljio u jezivom sadizmu patološkog ubice“ (Vidan 1979: 528).

Velibor Gligorić smatra da je lik Mustafe Madžara vrlo kompleksan, da je u njemu i legendarni turski junak i zloglasni krvnik:

„Mrkla noć je u njegovom biću, ne razonodi ga ni pir pobjeda, sluha nema za oduševljene pokliče masa. Pokidao je sve niti sa živim bićima, kao da mu je težak i čovek u njemu samome. Andrić ga slika kada se odlomio iz života i pošao niz njegovu strminu. Čudesni su nemiri u ovom divljem, pomračenom ratniku. Boji se noći i sna. Goni ga mutna, senovita krv u besni trk, u sumanuto bekstvo od sebe samoga. Odmetnuo se kao mizantrop, s gađenjem kao filosof od života i ljudskog lika. Svet hrišćanski i muslimanski podjednako mu je oduran. Andrić ga vidi u sumraku njegovog bića kada se rastače sve ljudsko u njemu. Nemir u tragičnom sunovratu Mustafe Madžara je fantastična poetska vizija Iva Andrića. Duboko je ušao u psihički kompleks jedne markantne orijentalne, u isti mah divlje i rafinirane ličnosti, koja je ocenjivala život i svet plaho iz tame mrke samoće. Sudbinu ove ličnosti Andrić

nije pratio sa tišinom meditacije. Lik Mustafe Madžara, strmoglav u bezdan, pulsira u pripoveci krvlju u kojoj besne nemiri, koja vri i ključa i koja pokoja nema do tragične katastrofe“ (Gligorić 1959: 104–105).

Ocjenu Mustafe Madžara bez posebno oštih riječi izriče Risto Tošović: „Povučenost u sebe, surovi vojnički život i jedna nezadovoljena životna ambicija (zurna i knjige) učiniće od Mustafe Madžara čoveka koga će odvratnost prema ništavilu ljudi iz njegove okoline oterati u bednu smrt“ (Tošović 1962: 179) Po njegovom mišljenju strah Mustafe Madžara, koji uništava njegov san, da bi ga prvo potpuno iznurio i duhovno izobličio, a onda i obrnuo protiv reda i zakona, predstavljaju prirodnu posljedicu njegovog životnog puta. „Madžara razdire krivica zbog počinjenog zločina nad dečacima sa Krima, ali je to samo jedna od mnogih gadosti koje je počinio i video, a koje će ga dovesti do pometenog saznanja: ‘Svet je pun gada! I krštenog i nekrštenog!’“ (Tošović 1962: 183).

Miloslav Šutić smatra da bi se sve ovo moglo dovesti u vezi sa arhetipskim obrascima:

„Pojedini elementi strukture Andrićeve novele o kojoj ćemo govoriti upravo upućuju na ovakav, u širem smislu shvaćen, pojam arhetipa. Pripadajući takozvanim ‘crnim novelama’, koje su nastajale dvadesetih godina – moglo bi se reći da je ona među njima ponajmračnija – *Mustafa Madžar* već posle prvog čitanja otkriva piščevu vezu sa nekim opštim arhetipskim temama ili obrascima, kakvi su: *smrt, zlo, rat, strah, pad u greh, svet kao pakao*... Međutim, dublje ispod ovakvog arhetipskog sloja, duž čitave Andrićeve novele, proteže se lanac arhetipskih obrazaca, čije su karike više ili manje masivne, jače ili slabije međusobno povezane“ (Šutić 1981: 283).

Specifičan pogled ima Đorđe Jovanović – on smatra da figura Mustafe Madžara, kao i nekih drugih, samo izgleda kao živa te dodaje: „Bosna Iva Andrića liči na panoptikum, prepun voštanih kipova i modela, koji većinom pokazuju samo ono što je nenormalno, bolesno, bizarno“ (Jovanović 1949: 189).

3. Što se tiče istorijske pozadine, odnosno vjerodostojnosti kazivanja, o čemu smo već nešto rekli, istraživači zapažaju da se pisac ne drži istorijskih činjenica. Po mišljenju Radovana Samardžića on se najviše udaljio od slova istorije pripisavši Mustafi Madžaru ulogu onoga koji je najzaslužniji za tursku pobjedu u banjalučkom boju. „Pesničko predanje, mahom zasnovano na Omer-efendijinom opisu bitke, potpuno je usmereno veličanju Ali-paše Hećimoglua kao glavnog vojskovođe i junaka“ (Samardžić 1981: 278). Nakon pitanja da li je Andrić namjerno izmijenio sadržinu najvažnijeg istorijskog događaja u svojoj priči kako bi stvorio legendu o Mustafi Madžaru i junaka učinio slobodnim da može doživjeti svoju tragediju („pitanja na koji ne daje odgovor“) Samardžić ističe: „Drešen je i ovaj čvor, uz pomoć mnoge građe, ne bi li se u njemu našao

Turčin podoban Mustafi Madžaru, ali uzalud“ (Samardžić 1981: 278) te nastavlja:

„Još dva puta, u toj priči, on se na sličan način, zamenjujući događaje i kulise, poslužio istorijom. Prema Letopisu manastira Sutjeske, Turci su optuživali franjevce zbog doušničke pomoći ćesaru, zatvarali ih i kinjili. Umesto toga, i to rečima koje kao da crpu snagu iz kakvog verodostojnog izvora, Andrić je opisao kako Mustafa Madžar iz čista besa i od zla mrcvari na drumu dvojicu franjevacu“ (Samardžić 1981: 278).

Nakon što konstatuje da bi se moglo pomisliti da je istorijska potka sačuvala ovu pripovijetku da ostane čvrsta cjelina on dodaje:

„Ali, nju su oduševljeno čitali i tumačili i oni koji su tu istoriju malo znali ili su, misleći da je znaju, imali o njoj pogrešnu predstavu. Da li je moguće da i sama iluzija o istorijskoj uobličivosti predmeta da ovaj pripoveci potrebnu ubedljivost? Ivo Andrić je dostigao sugestivnost oslobađajući, u stvari, svoga junaka suvišnih istorijskih činjenica. Mera preuzetog iz istorije ovde je dosta uzdržana, tolika da njegova pripovetka ipak dobije izvesnu istorijsku verodostojnost. Samo, da bi se ova mera odredila, i da bi se uopšte ispitala ona podloga Andrićeve pripovetke koja je u određenoj prošlosti, nedovoljno je uporediti njegove podatke sa onima koje je on mogao naći u tadašnjoj naučnoj literaturi i istorijskoj građi. Jer, kao poznavalac stare Bosne, on tada nije mogao imati obaveštenja ravna današnjim, ali je imao jednu prednost koju nikakva današnja istraživanja nisu kadra naknaditi“ (Samardžić 1981: 271).

Samardžić smatra da je Ivo Andrić najviše nastojao da lik Mustafe Madžara postane istorijski vjerovatan i uklopljen u svoje vrijeme.

„Oni, pak, događaji u kojima je Mustafa Madžar učestvovao ili koji su s njim u vezi naznačeni su ili opisani s naglašenim piščevim uzimanjem prava da u svom umetničkom poslu ostane slobodan. Sve se tu da prepoznati, i vreme, i Bosna uzrujana ratom, i banjalučki boj 1737. godine, i vojevanje bosanske vojske na dalekom ruskom ratištu, i naravi onoga vremena; čitalac koji zna istoriju Turske XVIII veka ne može optužiti pisca da sve to nije kako valja osetio i zatim sve to, s nekoliko poteza, preneo i svome čitaocu. Ali, Andrić je ovu pozadinu svoje slike, kojom dominira figura Mustafe Madžara, tako snažno osenčio da su tu ostale vidljive samo neke pojedinosti, pa i one su date u odlomcima ili, čak, sasvim proizvoljno“ (Samardžić 1981: 277).

Kad je u pitanju sam Mustafa Madžar, Nikola Mirković ukazuje na to da je „slavni junak iz banjalučkog boja 1737 g. bez sumnje Alija Madžar Dobuvinin, zulumčar i odmetnik, koji se spominje u sidžilima 1752. godine“ (Mirković 1939: 28–29). Mirković tvrdi da „veliki istorijski događaji služe Andriću tek

kao sredstvo da uzgred obeleži doba ili mesto gde se zbiva ono što se priča“, a takođe da Andrićeva pripovijetka ima „kao istorijsku pozadinu austrijsko-turski rat 1737 g. i veliku pobedu Turaka kod Banje Luke, kao i ranije ratove turske carevine protiv Rusa, po Vlaškoj, na Krimu, na Kavkazu“ (Mirković 1939: 29).

O istorijskoj pozadini umjetnički opisanih događaja piše Slavko Leovac:

„U ovoj pripovesti o Mustafi Madžaru ima, na početku, jedna retrospekcija o bici kod Banja Luke, verovatno o bici 1737. godine, kad su Turci pobedili Nemce. U *Safvet-bega Bašagića* čitamo i ove retke: ‘Pet juriša učinjeno je do zapada sunca. U zadnjem jurišu porenu Turci *ćesarevu* vojsku, koja grunu prema *ćupriji*. Na *ćupriji* pukne u stisci, te što ne poginu, poduši se u *Vrbasu* [...]. Još u letopisu fra Nikole Lašvanina postoji poveći opis te bitke. Hroničar piše da su Turci poslušali nekog ‘starovirca’ i, da bi s druge strane napali neprijatelja, Turci ‘pridoše riku *Vrbas* konjici na konjah, pišaci načiniše most od ućah i konopah i tako od *Podrašnice* do *Banja Luke* nigdi turska vojska ne ide putevim nego sve šumom, nit paša dade ob noć vatre naložit, da ih *gjauri* nepodpaze [...]’. Posle ovog fra Nikola Lašvanin kaže da je i sam paša hteo poći u boj kad je uvideo da mu Nemci odbiše vojsku. Onda ‘u niko doba po nesrići sprži se *ćuprija* i kad vidiše koji bijahu s ovu stranu vode počеше skakati u vodu i bacati muškete i niki na konji i pišice preplivaše a niki utonuše; a s one im strane ne dadoše pomoći premda se bacaše topovah i pušakah i mloge Turke pobiše [...]’“ (Leovac 1979: 51).

Petar Džadžić nalazi dokumentarno zrnno u temeljima mnogih Andrićevih pripovijedaka, među kojima je i Mustafa Madžar:

“Za svoje junake Andrić uzima prototipe iz realnosti, posebno iz istorijske prošlosti. To ‘korišćenje’ naravno, ima svoje granice. Istoričar zastaje upravo tamo gde egzistencijalna intima likova nastaje, odatle pa nadalje – sve je piščevo. A to što pisac ‘ugrađuje’ upravo su ona s u š - t i n s k a svojstva lika književnog dela. Stoga nas tek tako dograđen lik obuzima i pridobija (ili odbija), čineći živom dramu ljudske sudbine, dok nam prikaz ličnosti u istoriografiji mnogo manje ulazi u osećajno vidno polje“ (Džadžić 1996b: 369).

4. Misao „Svijet je pun gada.“, koja je postala dominantna u pripovijeci, Mustafa Madžar će ponoviti ne jednom i u različitim varijacijama. Prvi put je to rekao u formi „Koliko gada ima na svijetu!“ kada se sjetio bezbrojnih zgoda u životu. Drugi put će se ona pojaviti nakon konstatacije Turaka u kafani „Naši ginu, a krštenog gada se nakotilo, kraja mu nema.“ kada je Madžar dodao: „I krštenog i nekrštenog: svijet je pun gada.“. Treći put („Svijet je prepun gada.“) dolazi kada je ušao u Sarajevo, „gonjen i udaran sa svih strana“ i kada mu se

„u ugašenoj svijesti malo razgalilo“. Ova misao je toliko dominantna da je izašla iz ovog umjetničkog teksta i prešla u svakodnevnicu pa se i danas može čuti, čak i od onih mlađih, koji nisu čitali Andrićevu pripovijest (što potvrđuju i primjeri koje smo našli u internetu). U interpretaciji ove misli mogli bi se naći sljedeći osnovni elementi: gađenje, odvratnost, nezadovoljstvo, prkos. Gađenje zapažaju gotovo svi kritičari. Jedni pak stavljaju težište na drugim elementima. Antun Barac to karakteriše kao vrhunac junakovog saznanja (Barac 1981: 60). Za Iva Vidana to je više veo nego ključ ličnosti prividno integrisane u dio okvirnih povijesnih sila, veo a ne ključ izgubljenog pojedinca čija intimnost razara vlastito biće (Vidan 1979: 528). Risto Tošović ovu izreku dovodi u vezi sa „pometenim saznanjem“ koje dolazi od krivice zbog počinjenog zločina nad dječacima sa Krima (Tošović 1962: 183). Velimir Živojinović objašnjavaju datu misao strahom i patnjom:

„Ali zato, osećajući intenzivno da je svet pun zla, pun patnje i pun gada, svi pred tim saznanjem nose u sebi jedan tamni strah od života, strah koji je u njih jedini pravi oblik savesti, a možda i jedini pravi oblik savesti u svih ljudi, ili bar njen prvobitni psihološki koren. Jer on ne počiva toliko na saznanju da se krivica plaća i da se greh sveti, koliko na osećanju da je život neman koja nosi nepredviđena zla i nerazumljive patnje. Taj sujeverni strah, koji se u vezira Jusufa izražava u tamnom saznanju da svako delo i svaka reč mogu doneti zlo, taj strah koji zamenjuje savest nemirnoj duši Mustafe Madžara [...] taj strah je najmoćniji psihološki dokaz u Andrića za njegovo verovanje u sveprisutnost zla“ (Živojinović 1981: 78–79).

Karlo Ostojić dovodi u vezu Madžarevu misao sa junakovim nemirom i zlom sudbinom:

„Čitava je to legija ljudi i žena koji, izgubljeni i nemirni, moraju sami nositi teret svoje sudbine. [...] Usamljen i nesrećan je Mustafa Madžar, koji će, gonjen i udaran sa svih strana, reći: 'I krštenog i nekrštenog svijet je pun gada'“ (Ostojić 1962: 162).

Ova misao uklapa se u jedan od osnovnih umjetničkih postupaka kod Iva Andrića – ponavljanje. Ona dolazi i kao naslanjanje na Kjerkergora (Kjerkergor 1997), kojim se pisac bavio i čije je poglede o ponavljanju prihvatao. „Povratnost se u kompoziciji dela često ostvaruje upotrebom lajtmotiva [...]“ (Džadžić 1996b: 167), čime se sugeriše shvatanje o stalnom i cikličkom obnavljanju svijeta (Džadžić 1996b: 285). Radi se o opštem kružnom kretanju života, plemena i prirode (Džadžić 1996b: 264), o cikličnosti kretanja izražene između ostalog i lajtmotivom (Džadžić 1996b: 274). U pitanju je ponavljanje kao ontološki, istorijski, prirodni i kompozicioni princip (Džadžić 1996b: 275).

5. Između doktorske disertacije i nekih pripovijedaka iz 1923. i 1924. postoji izvjesna veza.¹⁴ Ovim odnosom najviše se bavio Muhsin Rizvić i to da bi dokazao ukupan negativan Andrićev stav prema bosanskim Muslimanima i islamu. Takve ocjene na nalazimo ni kod jednog kritičara čije smo stavove analizirali. U Rizvićevoj poziciji zapažamo nekoliko bitnih postavki. 1. Nije slučajno da je prva knjiga Andrićevih pripovijedaka izašla u isto vrijeme (1924) kada je on na Univerzitetu u Gracu odbranio doktorsku disertaciju: „Ta istovremenost pokazuje zapravo razne vidove Andrićeva rada koji se izvode iz istog doživljaja i stanovišta“ (Rizvić 1995: 57). 2. U disertaciji je formulisan „unaprijedno“ saznanje o pogubnom i nastranom uticaju turske vladavine i orijentalno-islamskog duha (Rizvić 1995: 57). 3. Andrić u skladu sa ideologijom svoje disertacije smatra da su Turci i islam krivi i za društveno i moralno stanje katolika i pravoslavnih, jer su svojim osvajanjem Bosne prekinuli tokove njihova duhovnog i kulturnog, civilizacijskog razvoja (Rizvić 1995: 82). 4. Andrić prikazuje ono što je u disertaciji navodio, posebno ono što je u njenim fusnotama davao „kao moralno objašnjenje“ (Rizvić 1995: 84).¹⁵ 5. Andrićeva pripovjedačka umjetnost je bila „posljedica i, književno oslobođena, ilustracija dizertacijskih intelektualnih postavki i prirodna faza u razvoju, ispoljavanju i ekspanziji njegova duhovnog života, u oslobađanju vlastitih negativnih napona prema Turcima, islamu i muslimanima“ (Rizvić 1995: 58–59). 6. U međuratnim pripovijetkama pisac je razradio „galeriju patoloških likova i mozaika pervertiranih scena, u kojima izvitoperene strasti dolaze do vrhunca sa kojeg nema povratka osim produžetka u bjesnilo poroka, i koje daleko prelaze okvire neoromantičke 'ljepote užasa'“ (Rizvić 1995: 57–58).¹⁶ 7. Pisac je imao „duhovnu sklonost i stvaralačku opterećenost za pervertiranim psihopatološkim likovima, seksual-

¹⁴ To konstatuje i niz kritičara. Recimo Žaneta Đukić-Perišić piše: „Po svemu sudeći, istraživanja koje je preduzeo mladi doktorand i uvidi do kojih je došao, postala su neiscrpno vrelo i sirova građa za njegove pripovetke, i ne samo za one što su štampane 1924. godine. Međutim, sam Andrić to stavlja u drugi kontekst: 'Ove pripovetke o Turcima i o našima jesu samo deo (otprilike srednji) jednog rada, započetog pripovetkom Put Alije Đerzeleza', zapisao je Andrić u uvodnoj belešci za *Pripovetke*“ (Đukić Perišić 2007: 167).

¹⁵ „Tako da se u pozadini, na drugoj strani, ili u samoj radnji i onih Andrićevih pripovijedaka u kojima su glavni likovi katolici i pravoslavni snažno i romantičarski dramatično osjeća pritisak osmanlijskog poretka i vladajući život orijentalne civilizacije, koji utječe na razvoj radnje i ponašanje aktera. Laž, lukavstvo, primitivizam, hajdučiju Andrić izvodi i moralno podrazumijeva kao reakcije mržnje i pribježište zaštite i odbrane od osmanlijskog i 'turskog' nasilja i svekolikog zla koje dolazi sa islamskog Istoka“ (Rizvić 1995: 83–84).

¹⁶ To bi se odnosilo i na svih devet Andrićevih pripovijedaka iz gračkog perioda, sa čime se veoma teško složiti, jer nisu baš sve imale tako izvitoperene junake.

nim manijacima, sadistima i scenama ludila i zločina“ (Rizvić 1995: 58). **8.** Andrić je neke scene dao u ambijentu svoje disertacije i hrišćanske tradicije koja se ulila u nju (Rizvić 1995: 71).¹⁷ **9.** Za razliku od disertacije Andrić ne ide dalje u prošlost i ponešto prećutkuje u svojim prozama (Rizvić 1995: 82).¹⁸ **10.** Neki kritičari slijede Andrićevu disertaciju.¹⁹ **11.** Autor pripovijedaka je za junake toga sataniziranog svijeta, „selekcijom i redukcijom opakosti i duševne pomjerenosti“ uzimao Bošnjake kao izdanke islama i Istoka, s kojeg, prema evropskom crno-bijelom romantičkom uvjerenju i hrišćanskoj anatemi još od srednjega vijeka, dolaze sve krajnosti zla i nastranosti (Rizvić 1995: 58). **12.** Postoji razlika između odbojnosti i mržnje iskazane u disertaciji i u pripovijetkama iz ovog perioda – u doktorskom radu su one potisnute intelektualnom raspravom, a u književnim tekstovima se radi o ekspanziji stvaralačkog doživljaja (Rizvić 1995: 59).²⁰ **13.** Andrićevo prikazivanje junaka se ne može objasniti dominacijom psihoanalize u tadašnjoj književnosti, već piščevom unutrašnjom potrebom za izražavanjem patološkog, što dolazi i zbog njegove „političko-karijerističke orijentacije“ i predstavlja „jedini prirodan i slobodan otvor tome negativnom izrazu bio prema Bošnjacima“ (Rizvić 1995: 59). **14.** Junaci Andrićeve međuratne „mračne pripovjedačke faze“ stvoreni su kao proizvod, koncentracija i redukcija negativne teze (iz doktorske disertacije) o „mračno shvaćenoj orijentalno-islamskoj duhovnosti i životu te rasističko-genetskom proizvodu

¹⁷ Rizvić daje ovaj primjer: „*Napao je neke kiridžije i izranio ih, a konje im rasplasio; razgonio hrišćane s takvim bijesom da ni Turci nisu volili da ga sretnu; pa onda epizoda sa fratrima, puna nasilja, u kojoj 'Turčin' Mustafa Madžar mlađeg fratra 'stade ušicama tući tako dugo dok se nije digao i pošao pred njim, zajedno s vezanim drugom. Niz njega je tekla krv i ostavljala trag na drumu' a on osjeti unutarnje olakšanje nasiljem, i te večeri 'odmah počeo san da ga hvata kao što odavno nije', a kad ga ubi, 'uzjaha brzo kao da bježi on od njih'*“ (Rizvić 1995: 71).

¹⁸ „[...] u kompleks 'turske krivice' u Bosni kod Andrića se imanentno uklapaju i socijalne posljedice osmanlijskog osvajanja, njihov osoben feudalno-kmetски sistem, kao da feudalizam u Bosni nije vladao i prije Turaka, u doba srednjovjekovne turske države, i kao da je bio snošljiviji prema bosanskom kmetu“ (Rizvić 1995: 82).

¹⁹ „Slavko Leovac je [...] u interpretaciji historijsko-duhovne atmosfere u Bosni pod osmanlijskom vladavinom, i genetske psihologije Bošnjaka, slijedio Andrićevu dizertaciju, (49.) A u nazivu Bošnjaka nastavljao je pripovjedača-Andrića, o čemu govori sam naslov poglavlja njegove knjige koji glasi: *Pripovetke o Turcima*, mada ih ponekad spomene i pod imenom 'Muslimani'“ (Rizvić 1995: 78).

²⁰ „U dizertaciji je to negativno osjećanje odbojnosti i mržnje bilo potisnuto intelektualnom raspravom, dok je u njegovim pripovijetkama ustupalo pred ekspanzijom stvaralačkog doživljaja i vlastitom unutarnjom sklonošću i nagonom za njegovim izrazom, o čemu svjedoče duboko doživljene morbidne scene kao iz kakvoga psihijatrijskog priručnika“ (Rizvić 1995: 58).

turske vladavine“ (Rizvić 1995: 61). Oni su „o d r e d a [podvukao B. T.] čisti patološki i nastrani likovi, stvoreni u neizdržljivoj provali kao vlastito duhovno i intelektualno rasterećenje“ (Rizvić 1995: 61). **15.** Postoji Andrićeva romantičarska predstava Bošnjaka kao ostrvljenih psihopata u borbama za Bosnu.²¹ **16.** Abuduselambeg predstavlja prototip u koji se „stekla, genetički hereditarno, povijest i duhovni život pod utjecajem turske vladavine“ (ovdje se jasno aludira na Andrićevu disertaciju). Ovim likom pisac se okrenuo „u patološkoj mržnji od kršćana prema svome svijetu, da bi kulminacija nastala svađom i sukobom sa ‘Turcima’ u kahvi, pri razgovoru o progonima besposlenjaka pijanica i nasilnika, među kojima su bili neki čuveni junaci, od strane sultanova izaslanika, sve u neodvojivom kompleksu mržnje, nasilja i patološkog zločina“ (Rizvić 1995: 72). **17.** I smrt Mustafe Madžara se dovodi u vezu sa disertacijom: „I skonča junak i psihopata, prema Andriću još od mladosti proizvod jednoga stranog i nastranog duhovnog sistema i društvenog poretka, koji ljude deformiraju i nasiljem prema drugima vode u vlastitu propast, kako je Andrić u simbolično individualnom vidio i predočavao opće: sredinu, duhovno-kulturnu klimu bosanskomuslimanskog svijeta pod sudbonosnim utjecajem društvenopovijesnog razvoja, u pripovjedačkoj razradi osnovnih postavki i zaključaka njegove dizertacije“ (Rizvić 1995: 73). **18.** Pisac tursku vladavinu u Bosni predočava „u stalnom sukobu sa svim što je bošnjačko“ (Rizvić 1995: 74).

Muhsin Rizvić smatra da Andrićevi Bošnjaci, većinom nasilni, nastrani i čudnovati „Turci“, i da „traju u ostalim pripovijetkama ove prve Andrićeve zbirke ne kao glavni junaci koji nose pripovijedanje ili se ono oko njih svija, nego više kao prisutna stvarnost života, kao vladajuća pozadina koja na neizbježan i bahat način ulazi i u sudbine nemuslimanskih likova“ (Rizvić 1995: 75–78). On to naziva selekcijom bez naklonosti i izuzetka te romantičkom karakterizacijom. Time, po njegovom mišljenju, Andrić nije mogao zagrijati bošnjačkog čitaoca. „Objašnjavajući sociološko-religijsku genezu Bošnjaka Andrić je postavio i jedan uprošćen shematizam zasnovan na romantičnim predstavama da bi zatim, na drugom mjestu, aktualno upozorio (pa kasnije, s oprezom zbog prevelike izričitosti, prebrisao)“ (Rizvić 1995: 83).

Samo na jednom mjestu Rizvić nalazi nešto pozitivno u Andrićevim pripovijetkama – kada konstatuje da u njima ni slika hrišćana nije mnogo svjetlija iako su oni većinom prikazani u stanju trpnje i snošenja nasilja, kao svijet izložen na nemilost i milost turskoj vlasti (Rizvić 1995: 81).

²¹ „A upravo u sastavu historije i ovog lika [Mustafe Madžara, B. T.] nalazi se Andrićeva romantičarska predstava Bošnjaka kao ostrvijenih psihopata u borbama za Bosnu kao svoju domovinu i za Osmansko carstvo, čiji su bili državljani, istovjernici, i u čijem su povijesno-kulturnom krugu živjeli“ (Rizvić 1995: 75).

Rizvić se posebno okomljuje na Andrićevo „stalno i dosljedno nazivanje Bošnjaka Turcima“,²² jer smatra da je time Bošnjake odbijao, izazivajući unutarnje negodovanje. Takvo imenovanje je u sebi nosilo „neprijateljske primisli i vezivanje za četiristoljetnu negativnu epsku i crkvenu tradiciju osmanlijske vladavine nad kršćanskim južnoslavenskim narodima, posebno Srbima“ (Rizvić 1995: 57–61).²³ On dodaje da zaziranje od naziva „Turčin“ kod Bošnjaka nije bilo oduvijek.²⁴

²² Andrić je pisao da je to pogrešan, ali u ono doba uobičajen način imenovanja: „Iako Andrić više puta napominje da su u tom romanu ‘nazivi Turci ili turski, upotrijebljeni često u toku pričanja i za muslimanski svet, naravno ne u rasnom i etničkom smislu, nego kao pogrešni, ali tada uobičajeni nazivi’, Rizvić ipak kaže da je to s Andrićeve strane tendenciozno. Rizvić pri tome ne spominje i obratne slučajeve da se kod Andrića javljaju i pogrdne riječi za kršćane, Vlah ili Kaur, na primjer u pripovijedanju Sulejman-bega ili Hamdi-bega Teskeredžića [...]“ (Rapo 2009: 148). Petar Džadić piše: „U Andrićevoj Bosni sudaraju se četiri vere. Pisac se ne nameće u tom sudaru kao sudi-ja. Samo izlaže razlike uz njihovo puno uvažavanje. Turci su pokazani u svom verskom miljeu i životnom stilu sa svim specifičnostima svog pogleda na svet, što važi i za hrišćane“ (Džadić 1996b: 393).

²³ Za to daje i šire tumačenje: „Jer, nazivanje ‘Turčinom’ Bošnjaci su osjećali, kad je prošla turska vladavina, u doba Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije, kao nešto zlokobno, kao neku historijsku prijetnju koja je proizlazila iz sveopće srpsko-nacionalne egzaltacije, glorifikacije i tradicionalnog žaljenja za izgubljenom srednjovjekovnom državom na Kosovu 1389., kada se o turskoj vladavini govorilo kao o godinama ‘robovanja pod Turcima’. Taj mračni, neprijateljski doživljaj Turaka-Osmanlija, ispunjen mržnjom, nosio je u nazivanju Bošnjaka ‘Turcima’ opasnost revanšizma i poruku osvete (‘Vi ste vladali četiri stotine godina nad nama, sad ćemo mi vladati četiri stotine godina nad vama. Prošlo je vaše.’), političkog potčinjavanja i društvene subordinacije, uskraćivanja ljudskih, građanskih i nacionalno-kulturnih prava. Istovremeno je taj naziv ‘Turci’ kod Bošnjaka doživljavan kao nešto uvredljivo, jer su Turci i Osmanlije u publicistici i javnom životu uzimani kao simbol zaostalosti, prljavštine, nekulture, nemorala i mračnih nagona. A u tome nazivu sve to se kao historijski teret i hipoteka, kao ljaga i historijska krivica svaljivalo na Bošnjake. I, s druge strane, kao neka vrsta podsvjesnog srpskog oslobađanja od kompleksa kosovskog poraza. A u doba Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije iz toga naziva je izbijao animozitet, prezir, neprijateljstvo, gađenje, jedna vrsta psihološkog nadvladavanja i potčinjavanja uvredom i psovkom, kao vlastitom kompenzacijom“ (Rizvić 1995: 57–61).

²⁴ „U doba osmanlijske vladavine ono nije izazivalo takav učinak. Naprotiv, kod Bošnjaka je uzimano kao znak islamske identifikacije i državljanske pripadnosti (jer su Tursku smatrali i svojom državom), osobito kada je Turska bila u vojnoosvajačkom napredovanju i kulturnom usponu, a Bošnjaci prednjačili u bojevima sa Austrijom i drugim osmanlijskim protivnicima. Tada su se oni nazivali, a i drugi su ih tako imenovali, Bošnjacima, a nasuprot kršćanima i ‘kaurima’ oni su se zvali ‘turci’. Na Bosnu su za vezire dolazili i ljudi bošnjačkog porijekla. Bosna je bila odbrana Turske na zapa-

„Od boja pod Banjom Lukom godine 1737. počinje jačanje narodne samosvijesti a od Gradašćevićeva ustanka iz tridesetih godina XIX stoljeća i nacionalno formiranje Bošnjaka, uz oštro odvajanje od Turaka i njihovih državnih interesa, koje se potvrđuje i u samostalnom otporu austrougarskoj okupaciji 1878., pa je i naziv 'Turčin' od tada za njih postao do kraja neprirodan, dalek i stran“ (Rizvić 1995: 81).

Zatim se vraća pripovijetkama:

„Andrić je u svojim prozama nastavljao i dalje sa tom identifikacijom u vremenu novostvorene jugoslavenske države pod vodstvom Srbije i Srba, koji su svoju historiju gradili na kosovskom mitu i bunama protiv Turaka, izjednačavajući imenom, načinom ophođenja i života, kulturom, duhom i karakternim osobinama Turke-Osmanlije, njihove paše i vezire, činovnike i vojnike sa domaćim slavenskim bošnjačkim stanovništvom, stvarajući još uz to predstavu da su oni genetski zapravo turskog porijekla, a ne potomci bogumilskih Slavena, i političku primisao da su i oni došljaci i stranci te da im nema mjesta u zemlji koju nastanjuju, među autohtonim pravoslavnim i katoličkim stanovništvom“ (Rizvić 1995: 81).

U negativnom odnosu prema Andriću Rizvić nalazi još jedan momenat: da je kod njega sarajevska medresa, kao i kod Mula Jusufa, ishodište patološki posuvraćanih seksomana: „Islamske knjige i zurna, derviška, a ovdje istaknuta kao psihoanalitički simbol, to je zapravo Andrićeva podloga Madžarova mračnog osobenjaštva i perverzne nastranosti, a ovu simbiozu on podvlači kao bitan i neodvojiv spoj njegova duhovnog obrazovanja i životne nastranosti: *'Po danu*

du i prema sjeveru, tako da su Bošnjaci u bojevima branili i svoj vatan i Tursku Carevinu. Kada su na upravu dolazili Osmanlije i poturčeni Ermeni, Arnauti, Grci i drugi stranci, hladni i neprijateljski raspoloženi prema Bošnjacima, da zavedu red u vremenima protesta i buna, i osobito kada je Turska i njena moć počela da opada, – tada se budilo primarno bošnjaštvo u njima, bosanski patriotizam i bosanska narodna svijest, i pravila se oštra razlika i distanca prema Turcima. U odnosu prema sultanu, koji je po bošnjačkoj junačkoj pjesmi okružen izdajnicima, oni su, međutim, zadržavali odnos najveće vjernosti i odanosti. Prema Turcima su se tada odnosili s prezirom kao prema nenaklonjenim strancima, nazivajući ih 'Turkušama'. Samosvijest i bosansko narodno osjećanje javljalo se osobito u vremenima kada su, po vlastitom uvjerenju, bili izloženi nepravdama ili povrijeđeni u pravima koja su svojim ratovanjem za Osmansko carstvo, kao stanovnici granične pokrajine, priskrbili. Jer je taj položaj borbene izloženosti prema kršćanskom zapadu za njih ujedno značio i odbranu vlastite zemlje i relativne samostalnosti“ (Rizvić 1995: 80–81).

*bi čitao knjige u varoškog hodže Ismetage, a noću bi svirao dugo u zurnu, ispu-
njavajući nadaleko svirkom podvoda kraj oko čardaka*“ (Rizvić 1995: 67).

Rizvić se na nekoliko mjesta poziva na druge kritičare i na osnovni njihovog mišljenja izvlači negativne zaključke o Andriću. Ovaj kritičar tvrdi da u refleksiji na iskaze Isidore Sekulić o istočnjačkom u Andrićevim prozama Džadžić vidi izвориšte tih „manifestacija morbidnog u Andrićevoj duši“ i pri tome se poziva na sljedeći Džadžićev iskaz:

„Legendarni istočnjački kolorit, ličnosti koje se, svakako, i dodiruju sa mitološkim ‘čudima’, samo su estetski, maštovit oblik *preobraženih lič-
nih motiva, da ne kažemo i čin katarze*, put ka restauriranju čovekovog dostojanstva putem umetnosti kao negacije ‘negacije’. Andrićeve pripo-
vetke, njihov dobar deo, više je ‘crna literatura’ u zapadnjačkom smislu a istočnjačkoj obradi (Džadžić, 116.; podvukao M.R.)“ (Rizvić 1995: 60),

Na drugom mjestu kaže da je Džadžić sugerisao misao da psihopatološki likovi Andrićevi predstavljaju zapravo izraz i rasterećenje „mračnih traumatičnih nagona njegove vlastite duše“:

„Možda – dodaje Džadžić [...] – ‘samo time nije ništa rečeno ni o umet-
ničkoj prirodi vizije, ni o njenoj genezi, ni o prirodi njene subjektivne i
objektivne uslovljenosti; da i ne kažemo da se time, naravno, još manje
reklo šta je Bosna.’ (104–105.) Svodeći prirodu psihičke devijacije Mus-
tafe Madžara na libido Freudove psihoanalize, Džadžić je varirao svoje
objašnjenje na liniji između pisca i njegova junaka: ‘Kao što događaj u
sopstvenom detinjstvu dovodi do svesti o ‘krivici’ i ‘grehu’, tako i veza s
tuđim detinjstvom biva povod za osećanje straha i krivice. Krivica
Mustafe Madžara su četiri bleđa, gospodska ruska dečaka, koje je, u
doba krimskog rata, sa čitavom svojom četom silovao...’ (120.) Time je
još jednom sugerirao da su psihopatološki likovi Andrićevi zapravo
izraz i rasterećenje mračnih traumatičnih nagona njegove vlastite
duše“ (Rizvić 1995: 76).

Rizvić zaključuje da Džadžić provlači „vlastitu indiciju o morbidnoj psihi stvaraoca“ (Rizvić 1995: 76).

Slična je situacija i sa Milošem Bandićem, koji je, po mišljenju Muhsina Rizvića, izвориšte Madžarova kompleksa „krvave mržnje“ i sveopšteg gađenja pronašao u Andrićevoj duši (Rizvić 1995: 77).²⁵

²⁵ Nakon što citira Bandića i daje komentar: „Usredsređujući se na psihološku (p s i h o a n a l i t i č k u !) interpretaciju Madžarove ličnosti, uznemirene, košmarne, opsednute zloslutnom strepnjom, Andrić se u jednom trenutku p r i b l i ž i o n e p o s r e d n i j e s v o m e j u n a k u i u tome izrazito akcionom prizoru dao da se jasnije nasluti prava priroda njegovog nemira.‘, kaže Bandić uspostavljajući psihogenetički most od ‘dečjeg straha’ u tome prizoru sjećanja, koji prelazi na Madžara

Kod još jednog kritičara – Nikole Mirkovića Rizvić nalazi nešto što se uklapa u njegovu negativnu ocjenu Andrića. Rizvić tvrdi da ovaj kritičar tumači Mustafu Madžara „u okviru Andrićeva kompleksa zla“.

„Razmatrajući ovaj lik u okviru Andrićeva kompleksa zla, kao njegovu rjeđu formu, Mirković je istakao njegovu psihopatološku osnovu konstatirajući da u ovoj pripovijeci 'ima onog strašnog, mračnog zla, onog nepojmljivog kome čovek ne zna ni porekla ni smeru, ali ga oseća u svojoj svojoj strepnji'; 'a i tamo gde pokulja iz dubina, uprkos svojoj podmu-kloj strahoti, ostaje usamljeno, jasno je obeleženo kao bolest ili boles-tan nagon': 'Takva je užasna nesanica Mustafe Madžara', (51.) kaže on“ (Rizvić 1995: 75).

Iz svega ovoga može se zaključiti da Muhsin Rizvić ne nalazi samo negativnosti i tendencioznosti u Andrićevom opisu bosanskih Muslimana, već i u Andrićevoj ličnosti: njegovi likovi stvoreni su kao 'vlastito duhovno i intelektualno rasterećenje', Andrić se naslonio na svoju disertaciju u kojoj je ispoljio „negativno osjećanje odbojnosti i mržnje [prema bosanskim muslimanima]“, on ima duhovnu sklonost prema „prevertiranim i psihopatskim likovima, seksualnim manijacima i sadistima“. Ovakvi stavovi kao da sugerišu čitaocu: Andrićevi junaci-muslimani su mračni zato što je sama piščeva ličnost mračna. Da bi bio što uvjerljiviji, Rizvić pokušava da potvrdi za svoju poziciju pronade kod onih kritičara koje je za života sam Andrić najviše cijenio u tumačenju njegovog djela (Petra Džadžića) ili koji su o njemu pisali sa odjekom (Miloš Bandić). Međutim, ni kod jednog i kod drugog ne nalazimo onaj mrak u Andrićevoj duši koji primjećuje ili pokušava da otkrije Muhsin Rizvić. Šta više, sabrana djela najcenjenijeg proučavalaca Andrićevog stvaralaštva (Petra Džadžića) ubjedljivo pokazuju da ovaj kritičar zapaža izuzetan humanizam i ljudske vrline umjetnika. Mračnjaštvo u ličnosti Iva Andrića ne zapažamo ni kritičara koji nisu bili (previše) raspoloženi prema piscu.

I još nešto. U nama dostupnoj literaturi nigdje se kod drugih kritičara ne stavlja znak jednakosti između pojedinca i kolektiva, (glavnog) junaka i naroda, što je Rizvićeva pozicija. Ako bismo morali njegove poglede svrstati u tipologiju tumačenja Andrića i njegovih djela koju daje Krunoslav Pranjić i u kojoj razlikuje andrićofiliju, andrićologiju, andrićolatiju i andrićofobiju (Pra-

izazivajući u njemu 'ozlojeđenost i gorčinu' i nemogućnost uživanja u slavi i uspjehu, u kojima on vidi samo 'mračnu pozadinu kao nagoveštaj budućeg neminovnog poraza', pa sve do Andrićeve teme iz *Nemira*: nema ni pobjednika ni poraženih – svuda samo ponižen i napaćen čovek. (112.)“ Rizvić zaključuje: „Time je Bandić, zapravo, izvorište Madžarova kompleksa 'krvave mržnje' i sveopćeg gađenja pronašao u Andrićevoj duši.“

njić 2009: 201) – najbliže bi bilo (prema onome što smo citirali), ovo posljednje. Još nešto: Pranjićevo tumačenje vrijedi uzeti u obzir i u svjetlosti kritičkog ocjenjivanja umjetnika i njegovog djela: ni simpatija, ni antipatija, već empatija (Pranjić 2009: 134). S tim u vezi treba imati u vidu činjenicu da se u Andrićevom tekstu radi o individui, tačnije o individualizaciji i umjetničkom, a ne realnom predstavljanju. Stoga je Petar Džadžić potpuno u pravu kada kaže: „Izjednačiti koren zla u pojedincu, individualizovanom liku književnog dela, sa korenom zla u naciji kojoj pripada, teško je izvodljivo sem u bledim publicističkim konstrukcijama koje nikad ne dosegnu visini prave umetnosti“ (Džadžić 1996c: 255). O tome piše i Mihajlo Pantić:

„Svako tumačenje, vođeno individualnom hermeneutičkom voljom, ali i tipom znanja, pa i zaleđem kulture iz koje izrasta, vidi u delu samo ono što želi da vidi, i što se može podvrgnuti pretpostavljenom, nikad dosegnutom idealu konzistentnog, konačnog čitanja, a prenebregava, namerno ili nenamerno, manje je važno, ono što ugrožava taj ideal. Čini mi se da boljeg primera za ovu konstataciju, kada govorimo o istoriji iščitavanja/učitavanja i tumačenja književnosti na Slovenskom jugu u 20. veku, sa nagoveštajima da će se tako nastaviti i u ovom stoleću, od interpretacije dela Ive Andrića nema“ (Pantić 2009: 117).

Nešto slično smatra i Wolfgang Eismann:

„Iako su jasne sadržajne i tematske veze sa Andrićevom književnom opusom, ipak se književni radovi Iva Andrića moraju ocjenjivati po drugim kriterijumima u odnosu na disertaciju. Andrić u disertaciji daje procjenu bosanske kulture istim parametrima koji su poznati u istorijskim radovima, a takođe u putopisima i u opštem ondašnjem austrijskom odlikavanju [...] Svi pokušaji da se rezultati i procjene iz njegove disertacije prenesu na njegova književna dijela ne uvažavaju njihov fikcijski karakter tih djela. U Andrićevim književnim tekstovima ne radi se o verifikovanju naučnih hipoteza i konkretnom procjenjivanju istorijskih zbivanja. Šta više, u ovim su djelima kao primjer bosanske kulture osvijetljena pitanja i problemi na koje Andrić ne daje jednoznačne odgovore, pitanja i problemi koji nadilaze vremensko-lokalne okvire i predstavljaju trajnu vrijednost“ (Eismann 2009: 76).

Staniša Tutnjević pokušava da šire sagleda problem pa ga smješta u opšte književnoumjetničko viđenje Muslimana. On tvrdi da je u tome periodu slika o Muslimanima kao o posebnom svijetu u većoj mjeri produkovana u krugu srpskih i hrvatskih pisaca, nego među samim muslimanskim književnim stvaralocima (Tutnjević 2007: 318).²⁶ On smatra da je najšire i najdublje tu sli-

²⁶ „Najveća zasluga za stvaranje te slike u cjelini gledano ipak pripada piscima srpske književnosti. Može izgledati čudno, ali sami Muslimani više su bili

ku zasnovao Ivo Andrić i da je dosta toga što je urađeno na tom planu poslije njega imalo podražavalački karakter.

„Od njegove pripovijetke *Put Alije Đerzeleza* iz 1920. godine ta slika je po svojoj univerzalnosti i estetskoj ubjedljivosti postavljena na nove osnove koje ovaj pisac nije iznevjerio ni u kasnijim pripovijetkama i romanima, a koje su pokušavali da slijede i ostali, posebno bosanski pripovjedači. Do Andrića ta slika bila je lokalna čime je umnogome bio uslovljen i njen domet i značaj, a sa Andrićem ona je dignuta na univerzalni plan, pa kao takva postaje znatno sugestivnija i djelotvornija. Međutim, uvijek treba imati na umu da se ne radi o izolovanoj i parcijalnoj slici, nego o slici koja je sastavni dio jedne cjelovite vizije, odnosno predstave o Bosni koja postaje iznimni prostor i ekskluzivna lokacija susreta i prožimanja različitih civilizacija, svjetova i čudnih ljudskih sudbina. Karakter te vizije prvenstveno je uslovljen upravo onim specifičnostima koje su proizašle iz orijentalnih nanosa i njihovog uticaja na psihi domaćeg čovjeka koji su oblikovali njegovo drugačije shvatanje svijeta, saobrazno istočnjačkom mentalitetu i filozofiji života. Po značaju koji mu je pridavan muslimanski svijet bio je glavni subjekt te vizije i uživao 'povlašten' položaj u njenim sveopštini, višeslojnim značenjima. Sveobuhvatnosti te slike posebno je doprinosilo njeno dublje vremensko utemeljenje, ostvareno zahvatom u daleka istorijska zbivanja u kojima se traga za odgovorima na egzistencijalna pitanja savremenog čovjeka“ (Tutnjević 2007: 318–319).

Tutnjević smatra da je Andrić sliku o Muslimanima zaokružio, produžio i učinio neopozivom i nezamjenljivom i da je bila opšteprihvaćena, jer je počivala na univerzalnim, najdubljim ljudskim istinama koje se tiču svakog ljudskog bića.

“Ona ne predstavlja samo najviši estetski standard, nego i najviši standard promišljanja svijeta. U toj jednoj, pojedinačnoj slici svijeta sadržani su svi drugi svjetovi i njihova duboka značenja. Zbog toga je Andrić od samog početka postao i sve do današnjih dana ostao paradigma i parametar gotovo za svako prozno književno djelo koje se na ovaj

objekat nego subjekat stvaranja te slike o sebi. Kao takva ta slika je indirektno mogla doprinijeti stvaranju izvjesne (samo)svijesti Muslimana koja je u određenom trenutku poprimila nacione atribute, kao što je, na drugoj strani, kod ostalih mogla da se javi kao neka vrsta psihološke adaptacije na postepeno izrastanje Muslimana iz vjerske u nacionalnu zajednicu“ (Tutnjević 2007: 318).

ili onaj način bavi Bosnom i njenim ljudima, pri čemu su u epicentru obično Muslimani“ (Tutnjević 2007: 318–319).

Staniša Tutnjević konstatuje da je snažna sugestivnost i umjetnička ubjedljivost te slike bila je do te mjere izražena da se ona u svijesti običnih čitalaca činila potpuno istinitom i sasvim tačnom, pa je zbog toga taj njen estetski kvalitet neprimjetno počeo da preuzima i druge funkcije: estetska istina tako postaje prvo svakodnevna životna istina, a potom i istorijska istina o ljudima i događajima na koje se odnosi.

„Izjednačavanje estetske istine sa istorijskom istinom, odnosno estetske svijesti sa istorijskom sviješću moguće je samo kod najvećih pisaca i naj-boljih djela u kojima ono o čemu pisac piše izgleda kao da je stvarno tako i bilo. U našem slučaju slika o Muslimanima se ovim prividom još više utvrđuje i utemeljuje“ (Tutnjević 2007: 320).

Ovdje autor prelazi na najnoviju negativnu recepciju Andrićevog stvaralaštva od strane muslimanskih intelektualaca.

„Djeluje pomalo apsurdno da je za sliku muslimanskog svijeta o kojoj govorimo u svakom pogledu najzaslužniji Andrić, dok na drugoj strani u novije vrijeme [...] imamo pojavu da jedan dio Muslimana tu sliku o sebi ne prihvata i smatra je čak zlonamjernom. Međutim, čak i pod pretpostavkom da je takva njihova reakcija opravdana, odnosno da je ta slika stvarno negativna, smisao i značaj te slike koji joj se ovdje pridaje i dalje bi ostao na snazi. Tom pretpostavkom ona bi čak postala još potpunija i ubjedljivija, jer bi pokazala i lice i naličje jednog svijeta. Pozitivan ili negativan predznak u tom slučaju ne bi bio bitan, jer za funkciju o kojoj govorimo presudan značaj imaju markiranost, izražajnost i univerzalnost te slike“ (Tutnjević 2007: 320).²⁷

6. U tumačenju prirode Mustafe Madžara značajna je paralela sa Alijom Đerzelezom. U ovom odnosu zapažaju se podudarnosti i razlike. Prvo dolazi do izražaja u prisustvu apsurdna kod oba lika. Njihov život se odvijao „pod zvezdama apsurdna“ (Ostojić 1962: 167).²⁸ Oni se odlikuju nadmoćnošću kada su u akciji (Bogdanović 1962: 34). Kod oba junaka zapaža se prezir prema životu i lakoća kojom odlaze u smrt.

²⁷ O pojmu bosanske/muslimanske književnosti ovaj je autor napisao posebnu knjigu (Tutnjević 2004).

²⁸ „Andrić ih otkriva *svesno* i u tome se ogleda najviše njegov svestan odnos prema apsurd; polazeći gotovo uvek od jedne objektivne činjenice, najčešće apsurdne situacije ili doživljaja koji imaju svoju istorijsku podlogu i dimenziju, on ih razvija sve do kraja, logično, gotovo bez ikakve intervencije“ (Ostojić 1962: 167).

„Andrić kao da je hteo da ih stvori elementarno doraslima da se odupru životu jednim stavom koji je sav u necenjenju i preziranju života. Ona izvanredna lakoća kojom se oni susreću sa smrću samo je jedna vidna slika prezrenja, 'velikoga gađenja' koje oni svi nose u sebi [...]“ (Bogdanović 1962: 34).

Postoji nešto što samo neki kritičari primjećuju kao, recimo, morbidni zametak u formiranju dvaju junaka: „Da li nije nužno i neophodno imati jedan morbidni zametak da bi se postalo heroj? Ne može se sigurno znati da li pripovetke Ive Andrića daju pravo da se u tome smislu čine neki zaključci, ali se nešto tako tu zacelo sugerira“ (Bogdanović 1981: 65). Miloš Bandić kaže da je Mustafa Madžar „čovjek Đerzelezovog kova i soja: neustrašivi delija, grubijan i silnik koji je učio i neke škole, koga uz to privlači muzika“ (Bandić 1963: 111). Za Muharema Pervića i jedan i drugi junak lumpuju i kockaju se životima, uživaju radost propadanja, u nadi da prekorače granična stanja u koje ih postavlja istorija i metafizika, da razbiju taštinu svoje veličine i slobode, osvoje svoju egzistenciju i status trajnih i superiornih bića. „Ako je to pesimizam, to je pesimizam privrženosti punom životu, pesimizam snage i izuzetne nadarenosti, hrabrosti koja se kuša i traži dostojnog neprijatelja, onoga koji bi ih naučio šta je to istinska pobjeda, šta slava, šta sreća, šta uživanja, a šta strahovanje. Nisu li oni onda optimisti i kao paćenici?“ (Pervić 1962: 221–222). Jan Vježbicki zapaža kod oba junaka ludilo i mahnitanje (Vježbicki 1981: 151–152). Različitost Maždara i Đerzeleza neki vide na drugoj ravni – u ditomiji predstavljanja: **a)** s jedne strane je karikatura, a s druge realizam: „Za razliku od pripovetke 'Put Alije Đerzeleza' u kojoj je lik glavnog, epskog junaka dat na blago karikaturalan način, Mustafa Madžar dočaran je na potpuno realističan, moglo bi se reći i naturalističan način. Biografiju 'negativnog junaka' pripovedač prati sa objektivizmom i distancom hroničara“ (Madžar-[www](http://www.madzar.org)), **b)** u jednom slučaju radi se o književnoj probi, a u drugom o deheroizaciji:

„I dok je Đerzelez bio samo književna proba i iskušavanje mogućnosti u negativnom odnosu prema bosanskomuslimanskom svijetu, zadržano na ironijsko-komičnoj demistifikaciji epskog junaka koja nije bez ljudskog razumijevanja njegove erotske težnje, – u junaka iz međuratne mračne pripovjedačke faze nema toga prizvuka razumijevanja i motivacije [...]“ (Rizvić 1995: 60–61).

U okvirnoj postavi Mustafe Madžara, nastavlja Rizvić, došla je do izražaja i težnja za umanjavanjem junaka legende i njegova ironijska demitizacija, poznata još iz Puta Alije Đerzeleza.

„[...] a na kraju, kad je, gonjen od svjetine, već bio na putu da izmakne, on opisuje slučaj njegove banalne smrti, ponižavajuće za glasovitog junaka, i to od ruke njemu nedostojna čovjeka [...] A između te dvije pripovjedačke tačke Andrić je smjestio portret i povijest psihopate-

seksomana, kojega progoni podsvijest učinjenog zlodjela po svim pravilima psihoanalize, od koje on želi da utekne novim nasiljima, ubijanjem kao patološkim oslobađanjem“ (Rizvić 1995: 67).

Petar Džadžić smatra međutim da legenda u Andrićevoj interpretaciji „sublimiše događaj u stvarnosti, ona ga prikazuje u ‘neistinitom’ ogledalu ‘pesničke istine’, ali kako dogradnju realnosti i odstupanje od nje oblikuje kolektivna svest, legenda postaje neka vrsta dirkemovske ‘kolektivne prezentacije’ koja stvara sintezu realnog i željenog – i to željenog na individualnom, na opšteživotnom i istorijskom planu [...] Legenda kao iskrivljen odraz onog što je bilo postaje neka vrsta prefiguracije budućnosti, usmeni scenario za nešto što će se dogoditi.“ (Džadžić 1996b: 264). On tvrdi da pisac ukazuje na iskrivljavanja legendarnog domišljanja i kada god poredi stvarnost i legendu, rezultat je demistifikacija. Taj postupak, nastavlja Džadžić, Andrić primjenjuje i na Aliju Đerzeleza. Džadžić smatra da je mitologiziranje u Andrićevom djelu više intuitivno načelo nego svjestan stav i konceptualizacija te da se ritualno-mitsko najčešće iskazuje kroz arhetipsko (Džadžić 1996b: 271). Velibor Gligorić konstatuje da je u ovome liku Andrić „dosegao do otkrića psiholoških podzemlja u biću azijskih osvajača izobličenih u prolivanju krvi“ te nastavlja:

„Nije ga zavodila tradicionalna shema pretstave Orijenta kada je portretirao njihove likove. Turske krvnike nije slikao samo spolja, već i iznutra, ne gradeći od njih zle duhove, već žive ljude od krvi i mesa. Andrić se oslobodio vlasti legendi i predanja, uspeo je da bude stvarački nezavisan prema njima. Oslobodio se i diktata narodne poezije koja je čitavo stoleće pružala piscima obrasce svojih pretstava o turskim osvajačima. No kapital tradicija činio je svoje. U neodoljivost sugestije Andrićevog pripovedanja kod ovakvih tema ulazila je i njegova čar“ (Gligorić 1959: 107).

7. U ovoj pripovijeci daju se na nekoliko mjesta kratko ali slikovito opisati prirode. Evo Andrić kako prikazuje Sarajevo u jutarnjoj izmaglici:

Sve je nebo bilo ozareno i tanki oblaci sasvim prožeti sjajem. Nad gradom je ležala niska magla iz koje su stršili samo vrhovi munara, kao jarboli potopljenih lađa [...]

Na drugom mjestu daje se opis zore: „Sve tako dok se ne prokide noć i u dnu neba ne zabijelje.“, a takođe predvečerja: „Već se brda izjednačiše s tamom i varoš umuknu, a iz razvalina s brijega javi se ćuk.“ Vrlo je upečatljiva scena u kojoj Mustafa Madžar komunicira sa šumom:

Te noći putovaše bez prestanka kroz šumu. Konj mu je zastajkivao od umora i zazirao od sjenki. Tada i on sam počeo da posmatra čudne oblike osamljenih panjeva i njihovih sjenki u svijetloj noći bez vidljiva mjeseca. Prezaše i zaobilažaše one koji su imali opasan i čudan stav. Najednom mu se učini kao da uz svaki oblik ide i naročit glas, šapat, doziv

ili pjevanje; tihi, jedva čujni glasovi koji se izmjenjuju i prepliću s oblicima. Svi utonuše u pucanju kandžije kojom je šibao konja. Ali čim bi prestao da šiba, stadoše glasovi da se roje i navaljuju. Da bi ih opet ušutkao, on viknu i sam:

– Aaaa!

Ali tad mu šuma sa svih strana, iz svih šupljina i sa svakog stabla i lista, odgovori još jače i nadvika ga i zasu glasovima.

– Aooo!

Naprezao se i vikao svom snagom, iako mu se grlo stezalo i dah ga izdavao, ali su ga nadvikivali bezbrojni i neodoljivi glasovi i prijetila stabla i grmovi. Jurio je ne osjećajući konja pod sobom, vas u trncima. Grcao je, ali je vikao bez prestanka dok god ne iziđe na čistinu, gdje se i glasovi stišaše i razbiše.

Posebno je markantan motiv oreola koji se pojavio oko glave Mustafe Madžara kada se zaustavio da napoji konja.

Konj je dugo pio, topeći kopita u lokvi i podrhtavajući mišićima na stegnima i bokovima, a on je sjedio na rubu drvenog korita, nekako zanesen i stišan svježinom vode i jutarnjeg zraka na licu. Tada se ugleda u vodi i vidje lice osjenčeno, kao ugljen tamno, ali oko glave mu se savio gust roj mušica, svaka je prožeta suncem i poigrava, pa sve zajedno sačinjavaju oreol titrava i tanka svjetla. I nehotice podiže ruku i u vodi vidje svoje savijene prste, zaronjene u taj žitki drhtavi sjaj, ali na ruci nije osjećao ništa, tako su sitna i bez svake težine bila njihova suncem prožeta tjelašca. Konj mu se nešto plahnu i trže ga; roj se pomače i rastavi, i oreol se razbi.

Šutić tvrdi da je ova scena zasnovana na svetačkom oreolu – simbolu iz hrišćanske religije koji, po njegovom mišljenju, Andrić krajnje ironično interpretira:

„[...] Andrić je, inače, slikajući na početnim stranicama novele Mustafu Madžara u bici sa Austrijancima kod Banjaluke, takođe veštački stvorio svetao krug oko njegove figure, odnosno *nimbus* koji obeležava istaknutu ličnost – junaka. Takav krug opisuje sablja kojom Mustafa vitla goneći neprijatelja: 'Bježe izbezumljeni, u čoporima. Mustafa jedva dostiže posljednje, upada među njih, okreće se strelovito, a zavitlana sablja mu širi svijetal krug i hladan vjetar oko njega.' Ovde, u navedenoj slici, kako se vidi, roj mušica prožetih suncem savija se oko Mustafine glave poput oreola svetlosti koji na slikama obavića glave svetaca. Lice Mustafino, uz to, je 'kao ugljen tamno', dakle isto onakvo kakvo je najčešće na pijetama Hristovo lice, pošto mu je raspetom iz tela istekla krv“ (Šutić 1981: 288).

8. Izvršena analiza pokazuje da u ovoj Andrićevoj najpoznatijoj pripovijeci iz gračkog perioda dominira lik Mustafe Madžara, koji je u kritici jedno-glasno ocijenjen kao negativan junak. Ova ličnost izaziva još uvijek veliko zanimanje svojom neobičnom, složenom i mučnom naturom te tragičnim posljedicama po druge i po samoga sebe. Disonantni ton u ocjeni ovog junaka ispoljava Muhsin Rizvić, koji u negativnom opisu Mustafe Madžara vidi piščevu negativnu ocjenu bosanskih Muslimana. Ako bi se tako pristupalo junacima umjetničkih djela, ona bi se mnogi poznati pisci našli na udaru kritike. Recimo, Dostojevski i Gogolj bi se na isti način mogli optužiti da su Ruse i te kako ocrnili u svojim djelima. Ovakav stav je neprihvatljiv jer se njime prebacuje intratekstualna umjetnička individualizacija na sasvim drugu ravan – na teren ekstratekstualne kolektivne karakterizacije (dizanje osobina junaka književnog djela na nivo osobina čitavog naroda), što može dovesti do zaključaka štetnih po autora, njegovo djelo i sve one na koji se oni odnose. Umjetničko djelo je osobeno viđenje stvarnosti, istorije i ljudi, sa svim njihovim vrlinama i manama. To nije činjenična realnost, već umjetnička, fiksijska realnost. Književno djelo nikada ne može biti istorijsko djelo niti se umjetnička individualizacija može uzeti kao realna mjera za ocjenjivanja jednog naroda, jedne nacije, jedne konfesije.

Literatura

- Bandić 1963: Bandić, Miloš. *Zagonetka vedrine*. Beograd.
- Bandić 1981: Bandić, Miloš. Predeli duhovne svetlosti. In: Milanović, Branko (Hg.). *Kritičari o Andriću*. Sarajevo. S. 288–290.
- Barac 1981: Barac, Antun. Pripovetke Iva Andrića. In: Milanović, Branko (Hg.). *Kritičari o Andriću*. Sarajevo. S. 59–61.
- Bogdanović 1962: Bogdanović, Milan. Ivo Andrić. In: Džadžić, Petar (Hg.). *Kritičari o Andriću*. Beograd. S. 3–56.
- Bogdanović 1981: Bogdanović, Milan. Pripovetke Ive Andrića. In: Milanović, Branko (Hg.). *Kritičari o Andriću*. Sarajevo. S. 62–69.
- Džadžić 1957: Džadžić, Petar. *Ivo Andrić. Esej*. Beograd.
- Džadžić 1996: Džadžić, Petar. *Ivo Andrić. Esej*. Beograd. [Sabrana dela. Tom 1]
- Džadžić 1996b: Džadžić, Petar. *Mitsko u Andrićevom delu: Hrastova greda u kamenjoj kapiji*. Beograd. [Sabrana dela. Tom 3]
- Džadžić 1996c: Džadžić, Petar. *Iz dana u dan III*. Beograd. [Sabrana dela. Tom 7]
- Džadžić 1962: Džadžić, Petar. *Kritičari o Andriću*. Beograd.

- Đukić-Perišić 2007: Đukić-Perišić, Žaneta. Mag srpske pripovetke: Jedan pogled na Andrićev pripovedački opus. – In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. – Beograd. Br. 24. S. 154–175.
- Eismann 2009: Eismann, Wolfgang. Ivo Andrićs Dissertation im Kontext zeitgenössischer österreichischer Bosnienbilder. – In: Tošović, Branko (Hg.) *Ivo Andrić: Graz – Österreich – Evropa / Ivo Andrić: Grac – Austrija – Evropa*. Graz – Beograd. S. 59–74.
- Gligorić 1959: Gligorić, Velibor. *Ogledi i studije*. Beograd.
- Jovanović 1949: Jovanović, Đorđe. *Studije i kritike*. – Beograd.
- Kjerkergor 1997: Керкергор, Серен. *Повторение*. Москва.
- Kovač 1981: Kovač, Nikola. Istorija i ljudska sudbina u dleju Ive Andrića. In: Nedeljković, Dragan (Hg.). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu od 26. do 28. maja 1980*. Beograd. S. 541–558.
- Leovac 1979: Leovac Slavko. *Pripovedač Ivo Andrić*. Novi Sad.
- Madžar-www: http://www.ivoandric.org.yu/html/mustafa_madzar.html. Stanje 16. 6. 2009.
- Mirković 1939: Mirković, Nikola. *Ivo Andrić*. Beograd.
- Ostojić 1962: Ostojić, Karlo. Život i apsurd kod Ive Andrića. In: Džadžić, Petar (Hg.). *Kritičari o Andriću*. Beograd. S. 153–168.
- Palavestra 1992: Palavestra, Predrag. *Knjiga o Andriću*. Beograd.
- Pantić 2009: Pantić, Mihajlo. Andrićevi mali ljudi. – In: Tošović, Branko (Hg.) *Ivo Andrić: Graz – Österreich – Evropa / Ivo Andrić: Grac – Austrija – Evropa*. Graz – Beograd. S. 117–126.
- Pervić 1962: Pervić, Muharem. Pripovetke Ive Andrića. – In: Džadžić, Petar (zr.). *Kritičari o Andriću*. – Beograd: Nolit. – S. 207–228.
- Pranjić 2009: Pranjić, Krunoslav. Odabrano iz moje Andrićiane. – In: Tošović, Branko (Hg.) *Ivo Andrić: Graz – Österreich – Evropa / Ivo Andrić: Grac – Austrija – Evropa*. Graz – Beograd. S. 125–138.
- Rapo 2009: Rapo, Dušan. Midhat Begić i Muhsin Rizvić o Ivi Andriću. – In: Tošović, Branko (Hg.) *Ivo Andrić: Graz – Österreich – Evropa / Ivo Andrić: Grac – Austrija – Evropa*. Graz – Beograd. S. 139–152.
- Rizvić 1995: Rizvić, Muhsin. *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*. Sarajevo.
- Samardžić 1981: Samardžić, Radovan. Andrićev Mustafa Madžar. In: Nedeljković, Dragan (Hg.). *Delo Ive Andrića 1981: Delo Ive Andrića u kontek-*

- stu evropske književnosti i kulture*. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu od 26. do 28. maja 1980. Beograd. S. 271–280.
- Sekulić 1981: Sekulić, Isidora. Istok u pripovetkama Ive Andrića. In: Milanović, Branko (Hg.). *Kritičari o Andriću*. Sarajevo. S. 50–58.
- Šutić 1981: Šutić, Miloslav. Arhetipski obrasci u Mustafi Madžaru. In: Nedeljković, Dragan (Hg.). *Delo Ive Andrića 1981: Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu od 26. do 28. maja 1980. Beograd. S. 281–293.
- Tošović 1962: Tošović, Risto. Realizam Ive Andrića. In: Džadžić, Petar (Hg.). *Kritičari o Andriću*. Beograd. S. 169–188.
- Tošović 2008: Tošović, Branko. *Der Nobelpreisträger Ivo Andrić in Graz – Nobelovac Ivo Andrić u Gracu*. Graz – Beograd.
- Tutnjević 2004: Tutnjević, Staniša. *Nacionalna svijest i književnost Muslimana: O pojmu muslimanske/bošnjačke književnosti*. Beograd.
- Tutnjević 2007: Tutnjević, Staniša. *Poetička i poetološka istraživanja*. Beograd.
- Vidan 1979: Vidan, Ivo. Priča o povijest u Andrićevoj novelistici. In: Isaković, Antonije (Hg.). *Zbornik radova o Ivi Andriću*. Beograd. S. 517–532.
- Vježbicki 1981: Vježbicki, Jan. Putevi spoznavanja sveta u Andrićevoj prozi. – In: Nedeljković, Dragan (gl. i odg. ur.). *Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture*. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu od 26. do 28. maja 1980. – Beograd: Zadužbina Ive Andrića. – S. 149–164.
- Vučković 1974: Vučković, Radovan. *Velika sinteza (o Ivi Andriću)*. Sarajevo.
- Živojinović 1981: Živojinović, Velimir. Pripovedačko delo I. Andrića. In: Milanović, Branko (Hg.). *Kritičari o Andriću*. Sarajevo. S. 70–87.

Izvor

Andrićev Gralis-Korpus: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/> Stanje 15. juni 2009.

Branko Tošović (Graz)

Mustafa Madžar

In dieser Arbeit wird eine Analyse von Ivo Andrićs bekanntester Erzählung aus seiner in Graz verbrachten Zeit, Mustafa Madžar, durchgeführt. Die Arbeit unterteilt sich in einige Abschnitte, wobei der erste vom literarischen Verfahren der Retrospektive handelt, der zweite die grundlegenden Eigenschaften des Haupthelden zum Thema hat und im dritten der historische Hintergrund der beschriebenen Ereignisse beleuchtet wird. Ein besonderer Teil ist dem Verhältnis zwischen Andrićs 1924 in Graz abgeschlossener Dissertation und dem hier untersuchten künstlerischen Text gewidmet.

Die Erzählung wurde am 1. Jänner 1923 im „Srpski književni glasnik“ veröffentlicht und Ijekavisch abgefasst. Die Handlung ereignet sich im Dreieck der Städte Doboj, Banjaluka und Sarajevo, wobei sich Ivo Andrić beim Erzählen der Retrospektive bedient. Diese kommt erstmals zum Einsatz, als der Hauptheld unter Ignorieren der Massen und deren Erwartungen durch eine Menschenmenge, durch Zurufe und Getümmel hindurch reitet, ohne sich dabei umzudrehen oder auch nur ein Wort zu sprechen. Die zweite Retrospektive setzt Andrić bei der Ankunft Mustafa Madžars in Sarajevo ein, indem der Dichter auf die Zeit des Abgesandten des Sultans, Lutfibeg, zurückblickt, der in der Stadt an der Miljacka Angst und Schrecken verbreitete.

Der Autor stellt fest, dass die Person Mustafa Madžars von einem gänzlichen Ungleichgewicht zwischen Positivem und Negativem gekennzeichnet ist, im Rahmen dessen negative Charaktereigenschaften klar überwiegen. Aus Andrićs Erzählen lässt sich erkennen, dass Mustafa Madžar ein erfahrener Krieger, tapfer und furchtlos war, die Lüge und Lohhudelei verachtete, dass er klar und ohne Umschweife sprach und seine Gedanken offen darlegte (unabhängig davon, ob er im Recht war oder ihm dies auch zum Nachteil gereichen könnte) und dass er Bücher sowie Musik zu schätzen wusste. Seine negativen Eigenschaften jedoch sind wesentlich ausgeprägter und bilden auch das Hauptsujet und die Dominante des Erzählers. Auf Grund seiner Schlaflosigkeit ist der Hauptheld grob und konfliktsüchtig, von Hass und Trotz erfüllt (er widersetzt sich ungeachtet der Folgen) und desorientiert. Auch seine äußere Erscheinung fügt sich in dieses Bild ein: Er ist kleingewachsen, bucklig, hat blutunterlaufene Augen, einen ungleichen Schnurrbart und ist kahlköpfig.

Hinsichtlich der historischen Hintergründe bzw. deren korrekter Darstellung wird von WissenschaftlerInnen festgestellt, dass sich der Autor nicht an geschichtliche Tatsachen hielt, indem er etwa Mustafa Madžar das Hauptverdienst für den türkischen Sieg in der Schlacht von Banja Luka zuschrieb.

Zwischen Andrićs Dissertation und einigen Erzählungen aus den Jahren 1923 und 1924 besteht eine gewisse Verbindung, mit der sich in erster

Linie Muhsin Rizvić befasste, um damit Andrićs insgesamt negative Einstellung gegenüber den Muslimen und dem Islam zu nachzuweisen. Laut Rizvić vertrete der Autor einige konkrete Anschauungen, denen er besondere Aufmerksamkeit beimesse.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
branko.tosovic@uni-graz.at
<http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/>